KULTURA STRATEGICZNA TURCJI ZA CZASÓW ATATÜRKA

AGATA
KARBOWSKA

KULTURA STRATEGICZNA TURCJI ZA CZASÓW ATATÜRKA

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Towarzystwa Doktorantów oraz Fundacji Studentów i Absolwentów „Bratniak”

RECENZENT
prof. dr hab. Hubert Królikowski

PROJEKT OKŁADKI
Marta Jaszczuk

Na okładce: pomnik Atatürka w Samsun, fot. Erdogan Ergun

© Copyright by Agata Karbowska & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Wydanie I, Kraków 2017
All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-4203-8
ISBN 978-83-233-9567-6 (e-book)

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
JAGIELLOŃSKIEGO

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków
tel. 12-663-23-80, 12-663-23-82, fax 12-631-18-83
Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98
tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@uj.pl
Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

SPIS TREŚCI

Wstęp 7

1. Kultura strategiczna 11
   1.1. Wprowadzenie do zagadnienia 11
2. Materialne i ekonomiczne źródła kultury strategicznej 15
   2.1. Położenie geograficzne, klimat i surowce naturalne 15
   2.2. Ludność i religia 17
   2.3. Struktura społeczna 19
   2.4. Kurdowie 21
   2.5. Gospodarka 23
   2.6. Mustafa Kemal i droga do republiki 27
   2.7. Układ z Lozanny 32
   2.8. Turcja republiką 34
3. Polityczne źródła kultury strategicznej 39
   3.1. System monopartyjny 39
   3.2. Tradycja polityczna 44
   3.3. Polityka wewnętrzna. Między Imperium Osmańskim a kemalizmem. Deosmanizacja 45
4. Kulturowe źródła kultury strategicznej 51
   4.1. Mity i legendy 51
   4.2. Tożsamość i kreacja narodowości 52
   4.3. Problem narzuconej „jednorodności narodowości" 55
   4.4. Atatürk a turecka kultura i sztuka 57
   4.5. Tradycja wojskowości 58
   4.6. Lotnictwo 65
   4.7. Wojsko lądowe 71
   4.8. Marynarka wojenna 72
   4.9. Militarny naród 85

5. Nośniki i skutki dla kultury strategicznej 87
5.1. Twarde i miękkie podmioty tureckiej polityki zagranicznej 87
5.2. Armia 89
5.3. Polityka zagraniczna 95
5.4. Globalne i narodowe cele polityki zagranicznej Atatürka 98
5.5. Planowanie strategiczne (zdolność przewidywania) i identyfikacja zagrożeń 100
5.6. Geopolityka 101
5.7. Kultura strategiczna 107

Podsumowanie 113
Bibliografia 117

WSTĘP

Bliski Wschód to region ogromnie ważny dla polityki międzynarodowej ze względu na krzyżujące się tam wpływy polityczne, ścieranie się różnych religii oraz antynomicznych kultur. Obszar ten należy do najbardziej niestabilnych zakątków świata. Turcja, położona na styku dwóch kontynentów, od zawsze była uważana za pomost między Europą i Azją. Widoczne są tam wpływy wschodnie, przejawiające się w obyczajach, architekturze, kulturze, religii czy funkcjonowaniu instytucji państwowych, które obecnie są wypierane przez tendencje westernizujące. Chociaż westernizacja jako zjawisko społeczne w Turcji jest obecna już od XIX wieku, reformy na szeroką skalę wprowadzone zostały po pierwszej wojnie światowej. Doprowadziły one do tego, iż obecnie nosi się zachodnie stroje, odsłonięte, szczególnie w upalne dni, ramiona i kolana, pali papierosy i spożywa zakazany przez szariat alkohol.

Krajobraz Turcji, zarówno kulturowy, jak i geograficzny, jest niesamowicie zróżnicowany, od przybrzeżnych, zielonych miast Morza Śródziemnego, cechujących się dużym otwarciem na Zachód, po stepowe, konserwatywne wschodnie partie kraju. Dominują jednak tereny wyżynne i górzyste. Turcja już od czasów Imperium Osmańskiego ma strategiczne położenie, mianowicie leży na przecięciu osi północ–południe i wschód–zachód. Kształt granic nadał jej traktat z Lozanny z 1923 roku, a kierunek rozwoju na wzór zachodni – twórca republiki Mustafa Kemal Atatürk. W Turcji na każdym kroku można zobaczyć jego portrety i popiersia – obowiązkowo znajdują się w urzędach i instytucjach państwowych, szkołach, szpitalach, na pocztach i dworcach. Każde miasto ma przynajmniej jeden taki pomnik, a jego podobizny są widoczne nawet w prywatnych barach, restauracjach czy sklepach. Każde dziecko w wieku szkolnym obowiązkowo jedzie na wycieczkę do Ankary, by zobaczyć mauzoleum Ojca Turków, a na wyższych uczelniach – niezależnie od kierunku – jest specjalny przedmiot, na którym studenci uczą się o jego życiu.

Ideologia Atatürka niezmiennie pozostaje jedną z ważniejszych determinant współczesnej polityki Turcji. Jego charyzmatyczna osobowość oraz czyny, jakich dokonał w czasie wojen i pokoju, zachęciły mnie do

przeanalizowania wpływu, jaki miał na państwo, którego twórcą został okrzyknięty. Ponadto skłoniła mnie do tego chęć podjęcia próby wypełnienia luki w publikacjach na polskim rynku odnośnie do kulturowego uwarunkowania polityki zagranicznej na gruncie tureckim doby Ojca Turków. Dlatego też w kolejnych rozdziałach mojej pracy pragnę skupić się na roli, jaką odegrał on w tworzeniu Turcji i kształtowaniu jej polityki zagranicznej.

Głównym tematem niniejszej publikacji jest próba odpowiedzi na pytanie, czy faktycznie wpływ Atatürka miał tak wielkie znaczenie dla polityki i jakie względy nim kierowały przy sterowaniu nowo utworzonym państwem? W niniejszej rozprawie, składającej się z pięciu rozdziałów, podjęłam próbę kompleksowej analizy tureckiej kultury strategicznej w okresie rządów Atatürka. Przyjęłam źródła, wyrazicieli i skutki kultury strategicznej zaproponowane na wykładach *Wprowadzenia do studiów strategicznych* przez prof. Artura Gruszczaka.

Rozdział pierwszy przedstawia teoretyczne zaplecze kultury strategicznej. W skrótowej formie opisałam, jak wyglądała jej historia i prowadzone w ciągu dekad badania. Przedstawiłam podziały wśród badaczy i przyjęte przez nich tezy, a także proponowane rozwiązania rozumienia kultury strategicznej. W rozdziale drugim przywołałam materialne i ekonomiczne źródła, na jakich opiera się kultura strategiczna. Zaliczyć do nich można: położenie geograficzne, klimat, bogactwa naturalne, ludność oraz potencjał gospodarczy, strukturę gospodarki, aktywność międzynarodową i zdolności rozwojowe. W tym rozdziale przedstawiłam również osobę Mustafy Kemala i nakreśliłam tło historyczne z uwzględnieniem upadku Imperium Osmańskiego, pierwszej wojny światowej, wojny o niepodległość i traktatów pokojowych, które były ich konsekwencjami. Wspomniałam także o przemianach, jakich dokonali Atatürk i jego najbliższe otoczenie. Rozdział trzeci poświęcony jest natomiast politycznym uwarunkowaniom strategii państwa. Opisałam w nim system monopartyjny stworzony przez Partię Ludową przemianowaną na Partię Republikańską oraz proces likwidacji opozycji zarówno politycznej, jak i kurdyjskiej, a także szeroką tradycję polityczną i politykę wewnętrzną kraju. Streściłam tu także przebieg deosmanizacji i reformacji państwa. Kulturowe aspekty strategii ukazane są w rozdziale czwartym, w którym przytoczyłam mity założycielskie i legendy tureckie, tak ważne dla konstytuowania się narodu. Ponadto dokonałam próby opisu procesu tworzenia się narodowości tureckiej z uwzględnieniem problemu narzucenia jej mniejszościom. Mieszczą się w nim podejście Kemala do sztuki i kultury tureckiej, a także tradycja wojsko-

wości. Rozdział piąty prezentuje nośniki, jakimi są władze państwowe, elity, klasy i biurokracja, oraz skutki dla kultury strategicznej, czyli identyfikację zagrożeń, planowanie strategiczne, globalną i narodową kulturę strategiczną. Na końcu zamieściłam podsumowanie pracy.

Oto pytania, które postawiłam sobie na etapie badań bibliograficznych i na które starałam się odpowiedzieć podczas pisania pracy: Jak wyglądała kultura strategiczna w Turcji w okresie 1923–1938? Jakie wydarzenia ją ukształtowały? Jak można podnieść kraj z upadku poprzez radykalne reformy? Czy jednostka mogła mieć wpływ na całe państwo i jego politykę zagraniczną? Kto miał wpływ na podejmowane decyzje? Jak polityka wewnętrzna oddziaływała na zagraniczną, czy były z sobą powiązane? Czy wojsko, które odniosło moralny sukces w wojnie o niepodległość, ma prawo decydować o przyszłości kraju? Jakie skutki dla polityki zagranicznej miała zmiana ustroju? Jaki był wpływ tradycji i tożsamości na stworzenie narodowości tureckiej?

Na temat polityki zagranicznej Turcji powstało wiele prac, między innymi: Umuta Uzera *Identity and Turkish Foreign Policy: The Kemalist Influence in Cyprus and the Caucasus*, F. Stephena i Iana O. Lessera *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Alexandra Murinsona *The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy*, Williama Hale'a *Turkish Foreign Policy, 1774–2000*, *Idris Bal Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, etc. Z kolei o kulturze strategicznej pisali: Kadri Kaan Renda w *Discursive Change in Turkish Strategic Culture: Changing Narratives, Roles and Values* i Nilufer Narli w *Changes in the Turkish Security Culture and in the Civil-Military Relations.*

Istnieje wiele publikacji poświęconych Mustafie Kemalowi Atatürkowi – z pozycji anglojęzycznych na uwagę z pewnością zasługują prace: Andrew Manga, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Patricka Kinrossa, *Atatürk, The Rebirth of a Nation*, Harolda Courtenay Armstronga *Grey Wolf, Mustafa Kemal: An Intimate Study of a Dictator*, Yüksela Atillasoya *Atatürk: First President and Founder of the Turkish Republic*.

W języku polskim ukazały się natomiast publikacje: Jerzego Łątki *Ojciec Turków, Kemal Atatürk*, Jakuba Wódki *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne* oraz Alexandra Jevakhoffa *Kemal Ataturk* i Ericka Zurchera *Turcja. Od sułtanatu do współczesności.*

1. KULTURA STRATEGICZNA

1.1. Wprowadzenie do zagadnienia

Celem mojej pracy nie jest analiza i opis samej kultury strategicznej, dlatego pragnę jedynie dokonać krótkiego wprowadzenia w tę tematykę. Samo pojęcie po raz pierwszy zostało wprowadzone przez Jacka Snydera w roku 1977. Z punktu widzenia teorii i metodologii pojęcie kultury strategicznej ciągle pozostaje niezbadane. Badania nad kulturą strategiczną opierają się na pytaniu, czy analiza kulturowa może dostarczyć istotnych informacji o wynikach strategii? Jak dotąd, nie ustalono jednak, czym konkretnie jest kultura strategiczna i co może wyrażać. Colin Gray uznał, że „wszystkim pracom naukowym na temat kultury strategicznej przyznawana jest ważność ze względu na ich rzadkość"[1]. Kultura strategiczna jest odpowiedzią na potrzebę uwzględnienia subiektywnych czynników kształtujących politykę zagraniczną i bezpieczeństwa państwa. Stosunki międzynarodowe są produktem działań społecznych, które są zdeterminowane nie tylko obiektywnymi czynnikami materialnymi, ale również ideami, wyobrażeniami, przekonaniami i wartościami wytworzonymi oraz kultywowanymi w psychice człowieka. Zauważono to szczególnie po zakończeniu działań zimnowojennych, kiedy nastąpił znaczny wzrost znaczenia i wpływów państw Trzeciego Świata, na przykład Brazylii, Chin czy Indii. Posiadają one zupełnie inne tradycje kulturowe, dlatego tak przydatna do zrozumienia ładu międzynarodowego okazuje się analiza kultury strategicznej.

Prekursorem pojęcia kultury strategicznej na gruncie historii wojskowości jest termin „narodowy sposób prowadzenia wojny" (ang. *national way of war*) autorstwa brytyjskiego historyka i teoretyka strategii Basila Liddel Harta, który użył go w książce *The British Way in Warfare*. Samo zaś pojęcie kultury strategicznej po raz pierwszy zostało zastosowane przez amerykańskiego badacza Jacka L. Snydera w analizie *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations.*

[1] C.S. Gray, *Modern Strategy*, Oxford 1999.

Snyder uznał, że „człowiek radziecki" kieruje się logiką inną niż zachodni racjonalny człowiek. Jest ona produktem historycznego, społecznego i kulturowego kontekstu, w którym została ukształtowana jego osobowość i tożsamość. Kultura strategiczna to nic innego jak „suma idei, uwarunkowanych emocjonalnie odpowiedzi i wzorców zwyczajowych zachowań, jakie członkowie narodowej wspólnoty bezpieczeństwa nabyli przez instrukcję lub imitację i jakie podzielają w odniesieniu do strategii nuklearnej"[2]. Stwierdzono także, że kultura organizacyjna przez kształtowanie wewnętrznego procesu decyzyjnego zgodnie z preferencjami różnych subkultur organizacyjnych przekłada się na zachowanie państw[3]. Kultura organizacji i jej wpływ na procesy decyzyjne stanowią pozytywny wkład w badania nad kulturą strategiczną. Istnieje jednak ryzyko zawężenia pola badań do wzorców i wartości obecnych w siłach zbrojnych, które utrudnia należyte uwzględnienie kontekstu kulturowego, w jakim funkcjonują pozostali aktorzy kształtujący politykę zagraniczną i bezpieczeństwa. Należy uwzględnić przy jej badaniu szeroki kontekst historyczny.

Kultura strategiczna stanowi element zbioru zewnętrznych czynników oddziałujących na formułowanie polityki zagranicznej państw, a normy i wartości kształtują tożsamość, która z kolei warunkuje tworzenie się interesów narodowych i ich postrzeganie przez elity. Tym samym kontekst kulturowy staje się głównym czynnikiem warunkującym proces decyzyjny[4]. Thomas G. Mahnken, analizując kulturę strategiczną Stanów Zjednoczonych, wyróżnił jej trzy płaszczyzny: narodową, wojskową oraz rodzajów sił zbrojnych. Narodowa kultura strategiczna zawiera w sobie normy i wartości dotyczące miejsca państwa w stosunkach międzynarodowych i okoliczności użycia siły militarnej. Są one rozpowszechnione zarówno wśród elit, jak i szerzej w społeczeństwie. Kultura wojskowa w znacznym stopniu pokrywa się z „narodowym sposobem prowadzenia wojny" i określa preferowany przez siły zbrojne sposób osiągania politycznych celów wojny. A każdy rodzaj sił zbrojnych (armia, korpus piechoty morskiej, marynarka wojenna i siły powietrzne) posiada osobną kulturę organizacji określającą tożsamość

---

[2] J.L. Snyder, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, s. 4–8, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf [dostęp: 7.04.2015].

[3] Y. Klein, *A Theory of Strategic Culture,* „Comparative Strategy" 1991, vol. 10, no. 1, s. 5.

[4] J. Glenn, *Realism versus Strategic Culture: Competition and Collaboration*, „International Studies Review" 2009, vol. 11, no. 3, s. 533–535.

jego członków, sposób wewnętrznej organizacji, a także podejście do doktryny wojskowej[5].

Allastair Ian Johnston dokonał periodyzacji i podzielił badania nad kulturą strategiczną na trzy generacje. Pierwsza obejmuje prace ze schyłku lat siedemdziesiątych i początku lat osiemdziesiątych XX wieku (J.L. Snyder, Ken Booth, Colin S. Gray). Koncepcje tego okresu były silnie związane z analizą strategii nuklearnej mocarstw, kładziono silny nacisk na aspekt militarny i oczekiwano poprawy zdolności predykcji zachowania aktorów międzynarodowych. Dla pierwszej generacji kultura strategiczna to „zbiór ogólnych sądów, postaw i wzorców zachowań związanych ze strategią nuklearną, który osiągnął stan względnej trwałości, właściwej raczej sferze kultury niż czystej polityki"[6]. Druga generacja powstawała od lat osiemdziesiątych XX wieku (Bradley Klein, Robert Luckham). Oscylowała wokół instrumentalnego wykorzystania wzorców kulturowych przez elity polityczne dla legitymacji ich polityki w zakresie użycia siły. Dla nich kultura strategiczna to przekonania i założenia określające przyjmowane zasady zachowań wojskowych w stosunkach międzynarodowych – przede wszystkim dotyczących decyzji o podjęciu działań zbrojnych, preferencji co do sposobu prowadzenia wojny oraz dopuszczalnego podczas wojny poziomu ofiar[7].

Trzecia generacja wykształciła się w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia (Icchak Klein, Elizabeth Kier, Jeffrey Legro). Kultura strategiczna jest postrzegana jako zmienna niezależna wyjaśniająca konkretne działania państw w stosunkach międzynarodowych. Jest to zintegrowany system symboli (tzn. struktur argumentacji, języków, analogii, metafor, etc.) zmierzających do wytworzenia rozpowszechnionych i długotrwałych preferencji strategicznych przez sformułowanie koncepcji roli i skuteczności siły wojskowej w międzypaństwowych stosunkach politycznych oraz przez przyobleczenie tych koncepcji w otoczkę faktyczności powodującą traktowanie preferencji strat jako wyjątkowo realistycznych i skutecznych[8].

---

[5] T.G. Mahnken, *U.S. Strategic and Organizational Subcultures* [w:] J.L. Johnson, K.M. Kartchner, J.A. Larsen (eds.), *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction. Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking*, New York 2009, s. 70–78.

[6] J. Snyder, *The Soviet Strategic Culture…*

[7] S.P. Rosen, *War and Human Nature*, Princeton 2007.

[8] A.I. Johnston, *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*, Princeton 1998.

Określa się ją również jako utrwalone, przekazywane społecznie idee, postawy, tradycje, zwyczaje i preferowane metody, które są mniej lub bardziej specyficzne dla określonej, umiejscowionej geograficznie wspólnoty bezpieczeństwa, cechującej się wyjątkowym doświadczeniem historycznym[9].

[9] C.S. Gray, *Modern Strategy*…

2. MATERIALNE I EKONOMICZNE ŹRÓDŁA KULTURY STRATEGICZNEJ

2.1. Położenie geograficzne, klimat i surowce naturalne

Bardzo ważnym czynnikiem wpływającym na kształt polityki jest położenie geostrategiczne. Turcja leży w Azji Mniejszej i na Wyżynie Armeńskiej, większą część jej powierzchni stanowi Wyżyna Anatolijska. Długość granicy morskiej, na którą składają się morza Czarne, Marmara, Egejskie i Śródziemnomorskie oraz łączniki tych akwenów, czyli cieśniny czarnomorskie – Dardanele i Bosfor, wynosi 7200 kilometrów, zaś długość granicy lądowej to 2627 kilometrów. W czasach powstania republiki graniczyła z ZSRR, Iranem, Grecją, Bułgarią, włoskim Dodekanezem, brytyjskim mandatem w Iraku, należącym do Korony Brytyjskiej Cyprem oraz francuskim mandatem w Syrii[10]. Polityka zagraniczna tego okresu skupiała się na interesie narodowym z nadrzędną rolą integralności terytorialnej. To wszystko wpływało na relacje z Grecją i Syrią, z którą problematyczna okazała się granica Hatayu, należącego na mocy porozumienia francusko-tureckiego do republiki. Od Kaukazu Turcję oddziela masyw Araratu, który był i wciąż jest czynnikiem konfliktogennym z Ormianami.

Na zachodzie znajdują się doliny żyznych rzek. Swój początek biorą tam jedne z największych rzek Azji Zachodniej: Eufrat (w granicach Turcji pozostaje około 1100 kilometrów), Tygrys oraz Kura i jej dopływ Araks. Na rzekach występują duże wahania stanu wód, a także wiele progów i wodospadów. Jeziora są głównie pochodzenia tektonicznego, dominują reliktowe, w większości zasolone, największe z nich to Wan (powierzchnia około 3700 kilometrów kwadratowych), Tuz (około 1500 kilometrów kwadratowych), Beyşehir, Eğridir oraz İznik. Turcja jest kra-

[10] Treaty of Peace with Turkey signed at Lausanne Section 1 Articel 2, http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne [dostęp: 14.07.2016].

jem wyżynno-górzystym, leżącym w strefie fałdowań alpejskich, aktywnej sejsmicznie, często doświadczającej katastrofalnych trzęsień ziemi. Klimat jest podzwrotnikowy, na wybrzeżach wilgotny typu śródziemnomorskiego, na wyżynach kontynentalny suchy, w górach zaś występują piętra klimatyczne[11].

Topograficzne otwarcie na Zachód stanowi główny kierunek rozwoju kontaktów handlowych i kulturalnych. Takie położenie geopolityczne pociąga za sobą rozdarcie wewnętrzne, między relacjami z muzułmańskim Bliskim Wschodem i chrześcijańskim Zachodem. Źródłem napięć w polityce zagranicznej Turcji był od zawsze dualizm geograficzny, kulturowy i polityczny[12]. Właśnie to niestabilne położenie geograficzne determinowało legitymizowanie polityki bezpieczeństwa, która hamowała europejsko rozumianą demokratyzację, a czynnik siłowy, jakim była armia, musiał odgrywać ważną rolę w polityce zagranicznej[13]. Nawet były premier Recep Tayyip Erdoğan, obecny prezydent, uważa, że „szczególna pozycja geograficzna Turcji wymaga szczególnego typu demokracji"[14]. „Turcja jest wśród krajów odgrywających rolę niezmiernie ważnych sworzni geopolitycznych, choć i ona, i Iran – na miarę swoich ograniczonych możliwości – są również aktywne pod względem geostrategicznym"[15]. Jeśli chodzi o cieśniny czarnomorskie, oddzielające Europę od Azji, jako jedyna droga łącząca Morze Czarne ze Śródziemnym, ma wielkie znaczenie handlowe i militarne. Ich status został określony w konwencji z Montreux z 1936 roku, która znosiła wcześniejszą demilitaryzację, oddając je pod kontrolę turecką. Regulacja ta pozycjonowała Turcję jako głównego gracza w rejonie Morza Czarnego, a utrzymanie tego porządku stało się długofalowym priorytetem polityki zagranicznej[16].

Na pozycję państwa w stosunkach międzynarodowych wpływają również występujące na jego terenie surowce mineralne. Turcja posiada złoża chromu i metalu, tak ważne dla przemysłu obronnego. Jest też bogata w węgiel i rudy żelaza. Bliski Wschód zasilany jest słodką wodą przez Eufrat i Tygrys, które mają swe źródła w Turcji, i to ona je kontroluje. W tym rejonie świata woda jest „cenniejsza od ropy". Położenie

[11] *Encyklopedia Geograficzna Świata: Azja*, Kraków 1998.

[12] J. Wódka, *Polityka zagraniczna Turcji*, Warszawa 2012, s. 40.

[13] *Ibidem*, s. 45.

[14] *Ibidem*, s. 46.

[15] Z. Brzeziński, *Wielka szachownica*, Warszawa 1998, s. 50.

[16] Global Security, *Montreux Convention* 1936, http://www.globalsecurity.org/military/world/naval-armscontrol-1936.htm [dostęp: 15.04.2015].

geopolityczne implikowało również możliwości Turcji jako kraju tranzytowego, węzłowego dla transportu surowców energetycznych z obszarów sowieckich, bliskowschodnich czy afrykańskich. Brak dostatecznej ilości złóż ropy i gazu zmuszał do importowania ich z krajów arabskich czy Azji Centralnej (ropa) i Rosji (gaz)[17].

2.2. Ludność i religia

Imperium Osmańskie zajmowało olbrzymi teren, około 3 milionów kilometrów kwadratowych, z niewielką liczbą ludności, czyli jak się szacuje około 25 milionów, podczas gdy ludność Europy gwałtownie się powiększała. Stanowiło to jedną z przyczyn jego słabości w wymiarze militarnym i gospodarczym. Dodatkowo aż 85% populacji zamieszkiwało tereny wiejskie, a miasta o liczbie ludności powyżej 10 tysięcy tylko 15%. Jednak gęstość zaludnienia czy stopień urbanizacji znacząco różniły się w poszczególnych regionach, na przykład najbardziej zaludnione były Bałkany. W XVII i XVIII wieku nastąpił spadek liczby ludności spowodowany toczącymi się wojnami, głodem i chorobami[18]. Podczas pierwszej wojny światowej potencjał ludnościowy znowu odegrał znaczącą rolę. Już od momentu uzyskania przez Bułgarię niepodległości wielu Turków i innych muzułmanów masowo emigrowało na obszar Anatolii. Od 1923 roku najczęściej migrowali muzułmanie z Azji Środkowej, Albańczycy, Bośniacy i ludność bałkańska. Z przeprowadzonego w 1927 roku spisu powszechnego wynika, iż ludność Turcji liczyła 13,65 miliona, a ponad 86% z niej podawało jako język ojczysty turecki, zaś 9% miało za taki uważać kurdyjski[19].

Imperium, chociaż w większości zamieszkiwane przez muzułmanów i oparte na szariacie, jak dowodzą współczesne badania, w praktyce respektowało rozdział polityki od religii. Prawo islamu regulowało sprawy rodziny i własności, a dekrety sułtańskie określały prawo publiczne. Społeczności chrześcijańska i żydowska były traktowane jako ludy Księgi[20]. Ich członkowie, mając status *dhimmich*[21], nie musieli zmieniać

[17] J. Wódka, *Polityka*…, s. 46.

[18] E.R. Zurcher, *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*, Kraków 2013, s. 9–10.

[19] D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2011, s. 135.

[20] Ludy Księgi – w Koranie (sura 5) nazwani są tak chrześcijanie, żydzi, a także sabejczycy, czyli wyznawcy religii Abrahama.

[21] *Dhimmi* – arabska nazwa niemuzułmańskich mieszkańców obszarów pod panowaniem islamu. Nazwa pochodzi od słowa *dhimma*, czyli „pakt".

wyznania, lecz stanowili poddanych drugiej kategorii, co utrudniało ich integrację. W założeniu imperium było propagatorem ortodoksyjnego islamu sunnickiego, lecz jego muzułmańscy mieszkańcy nie byli monolitem. Bałkany, Anatolię, Syrię i Mezopotamię zamieszkiwały mniejszości szyickie, które były przez Portę[22] tolerowane. Jeśli chodzi o chrześcijańskich cudzoziemców przebywających na terenie imperium, to byli oni reprezentowani przez ambasadorów czy konsulów swoich państw. Posiadali pewną dozę autonomii, którą przyznawały im kapitulacje. Przywileje te początkowo były dobrowolnymi ustępstwami sułtana, a pod koniec XVIII wieku nabrały statusu traktatowego. Na ich mocy miejscowi chrześcijanie byli w coraz większej liczbie wyłączani spod władzy sułtańskiej, stając się poddanymi rosnących w siłę obcych mocarstw.

W nowo utworzonej republice większość ludności również stanowili muzułmanie, przeważali sunnici. Mniejszości, takie jak ormiańska, grecka i żydowska, stanowiły ponad 1,5% społeczeństwa. Państwo uznawało je tylko za religijne, nie pozwalając im nazywać się mniejszościami narodowymi. Nie przestrzegało tym samym postanowień traktatu z Lozanny, jeśli chodzi o autonomię kulturową i religijną mniejszości. Kolejnym problemem była ludność pochodzenia kurdyjskiego, stanowiąca około 25% populacji. Władze nie chciały uznać jej za mniejszość narodową, nazywając „tureckimi góralami".

W czasie pierwszej wojny światowej i wojny o niepodległość zmarło około 2,5 miliona muzułmanów anatolijskich. Śmiertelność (20%) była dziesięciokrotnie wyższa niż we Francji, gdzie odnotowano najwyższą w Europie. Brak rąk do pracy w rolnictwie doprowadził do głodu, epidemii cholery i tyfusu. W trakcie wojny i po niej liczba Ormian w Turcji zmniejszyła się z 1,3 miliona do 100 tysięcy, a liczba ludności greckiej spadła z 1,8 miliona do 120 tysięcy. W rezultacie liczba muzułmanów ludności anatolijskiej wzrosła z 80 do 98%[23]. Turecki był językiem większości, a jedyna duża mniejszość mówiła po kurdyjsku.

[22] Porta, tzw. Bab-i Ali, Wysoka Porta – nazwa Stambulskiej bramy, przez którą wchodziło się do dzielnicy mieszczącej główne urzędy Imperium Osmańskiego. Przyjęło się w Europie nazywać tak dwór/rząd osmański, często nawet całe Imperium.

[23] D. Kołodziejczyk, *Turcja*…, s. 104–110.

2.3. Struktura społeczna

Społeczeństwo imperium dzieliło się na niepłacącą podatków i mającą prawo nosić broń elitę rządzącą, czyli przedstawicieli rządu sułtańskiego i strażników ładu moralnego, oraz pozostawioną samą sobie, obciążoną podatkami masę ludności. W tym patrymonialnym systemie elita sprawowała władzę i strzegła cywilizacji o wielkich tradycjach opartych na źródłach muzułmańskich. To właśnie ten zbiór wartości i przekonań decydował o integracji tak różnorodnego imperium. Elementem spajającym różne warstwy społeczne w znacznym stopniu były zakony mistyczne lub bractwa derwiszów, takich jak mewlewi, nakszbandija czy bektaszyci. Szejchowie, którzy stali na ich czele, posiadali znaczące wpływy w wysoko postawionych kręgach, także za pośrednictwem miejskich bankierów czy bogatych kupców, którzy świadczyli ważne usługi na rzecz urzędników sułtańskich. Obrona muzułmańskiej wspólnoty i zagwarantowanie jej sprawiedliwości wewnątrzspołecznej należały do głównych zadań władcy i urzędników. Stabilność i harmonia determinowały działania rządzących, a jednostka powinna, nie naruszając praw innych, zająć przypadające jej miejsce. Taki konserwatywny światopogląd polityczny pociągał za sobą negatywne postrzeganie każdej zmiany porządku społecznego.

Sułtan, jako władca absolutny, postrzegał swych urzędników jak niewolników. System rządów monarszych i własności ziem był tak skonstruowany, by nie doprowadzić do wytworzenia się konkurencyjnych ośrodków władzy. Rząd miał niewymagające cele do zrealizowania, należały do nich: obrona imperium, utrzymanie prawa i porządku, nadzór rynków, wag i miar, bicie monety, zaopatrzenie miast w żywność oraz budowa infrastruktury publicznej. Z poddanymi kontaktował się przez przedstawicieli wspólnot, czyli proboszczów, imamów, wielkich mistrzów, konsulów i szejchów. Imperium już przed XVIII wiekiem straciło znaczną część posiadanej władzy, a służący w armii janczarzy[24] czy spahisi[25] utracili swoją wartość bojową i nie byli już w stanie obronić granic. Konsekwencją było przekształcenie się janczarów w okresowo mobilizowaną milicję lub częste ich przenikanie do cechów jako współwłaściciele, bywało też że stawali się egzekutorami haraczu. Spahisi stali

[24] Janczarzy (tur. *Yeniçeri* – nowe wojsko) to doborowe oddziały piechoty tureckiej stanowiące trzon wojsk Imperium Osmańskiego od XV do XIX wieku.

[25] Spahisi (tur. *Sipahi*) to feudalne oddziały nieregularnej jazdy tureckiej w Imperium Osmańskim.

się mało przydatni do wojen toczonych w tamtym okresie. Zaczęto więc opierać armię na muzułmańskich chłopach, zaciąganych z Anatolii czy Bałkanów, oraz na zdemoralizowanej młodzieży miejskiej. Najskuteczniejsze okazywały się jednak korpusy posiłkowe, których dostarczały prowincje i państwa wasalne. Reformy przeprowadzone w epoce tanzymatu nieodwracalnie zmieniły społeczeństwo, które zaczęło czerpać inspiracje z Europy i sprzeciwiać się autorytarnej władzy sułtana. Pojawiła się krytyka, a wraz z nią tajne stowarzyszenia. Cały ten ruch został nazwany młodoosmańskim. Za rządów Krwawego Sułtana wszechobecna była cenzura i terror polityczny – w tych czasach swą edukację rozpoczął Mustafa Kemal. Najostrzejsze represje miały miejsce wtedy, gdy był w Szkole Nauk Wojskowych. To właśnie szkoły były ośrodkami formułowania się opozycji młodoturecki[26].

W republice ludność miejska stanowiła tylko 20% mieszkańców, dominowała zaś ta zamieszkująca obszary wiejskie. To jednak mieszkańcy miast przejawiali zainteresowanie polityką rządu. Turecka wieś opierała się reformom kemalistów, bo o ile miasta zaczęły się zmieniać, wieś pozostała bastionem tradycyjnej kultury. Po wojnie zrujnowany kraj należało odbudować, zaczęto więc od ośrodków miejskich, które tworzono często wzdłuż budowanych dróg prowadzących do stacji kolejowych[27]. Miasta te miały nowoczesną architekturę, publiczne parki, ogrody, kina i obowiązkowo pomniki Atatürka. To właśnie tam udało się kemalistom zaszczepić w społeczności swe ideały, szczególnie wśród urzędników, oficerów, lekarzy, nauczycieli i przedsiębiorców. Na wsi zaś sytuacja była zgoła odmienna. Dominowali tam rzemieślnicy, drobni handlarze i rolnicy. Szczególnie rolnicy nie odczuli zmian, jakie spowodowały reformy, gdyż oni nie nosili fezów, a ich żony hidżabów, których noszenia zakazano. Nie byli piśmienni, więc alfabet był im obojętny, a nazwisk – choć je przyjęli, używali tylko w sytuacjach oficjalnych. Zakaz wielożeństwa obchodzono, biorąc do swego domu drugą kobietę, której nie poślubiali, a posiadane z nią potomstwo przypisywali pierwszej żonie[28].

Próbowano także zaszczepić na wsi świeckie i pozytywistyczne postawy, nowoczesne techniki oraz idee atrakcyjności reform, chociażby przez izby ludowe, instytuty wiejskie czy intensywny program alfabetyzacji. Początkowo zaczęto wcielać młodych, potrafiących czytać i pisać wieśniaków do armii, gdzie przechodzili sześciomiesięczny kurs, po

[26] D. Kołodziejczyk, *Turcja...*, s. 43–57.
[27] E. Zurcher, *Turcja*..., s. 190.
[28] *Ibidem*.

którym w swych wioskach mieli pełnić funkcje edukatorów. Niestety, pomysł nie odniósł sukcesu, więc postanowiono kształcić młodzież (na nauczycieli szkół podstawowych) w instytutach wiejskich. Miała ona również nabyć wiedzę o nowoczesnych technikach i uprawie roli. Dzięki tego typu instytutom odnotowano pewne sukcesy[29].

2.4. Kurdowie

Kurdowie są ludem pochodzenia irańskiego, posługują się różnymi odmianami dialektycznymi języka kurdyjskiego. Dla wielu badaczy, nazwa „Kurd" poprzedza okres islamski i jest bliska perskiemu słowu „nomada", może też pochodzić od starożytnego toponimu, nazwy plemiennej lub z Cyrtii lub Corduene. Nazwa ta była używana przez Arabów przez cały okres średniowiecza, od islamskich podbojów, również jako ogólne określenie dla irańskich plemion nomadów[30]. Kurdowie, od początku podzieleni właśnie według granic plemiennych, ulegli dalszemu rozdzieleniu po zlikwidowaniu emiratów kurdyjskich przez sułtana Mahmuda II. Dodatkowo podziały te były podtrzymywane i umiejętnie wykorzystywane przez Abdülhamida, który posługiwał się ich bojowym doświadczeniem, tworząc z nich regimenty hamidije na podobieństwo jednostek kozackich. Zlikwidowane zostały przez młodoturków, wróciły dopiero jako milicje, by zapanować nad utrzymaniem prawa i porządku. Kurdyjska elita po 1908 roku założyła Stowarzyszenie na rzecz Wzajemnej Pomocy o charakterze społecznym, utrzymujące jednak dystans względem ludności z południowego-wschodu. W Stambule natomiast kilku studentów powołało nacjonalistyczną organizację Nadzieja[31].

Po usunięciu Ormian Kurdowie stali się większością we wschodniej Anatolii. W momencie, gdy front rosyjski się załamał, stali się jedyną konkurencją dla Turków. Założony w Stambule Komitet Rozwoju Kurdystanu, posiadający oddziały na wschodzie wśród ludności mówiącej kurmandżi i zaza, cieszył się poparciem sunnitów i alawitów. W czasie wojny o niepodległość doszło do jednego z większych powstań kurdyjskich przeciw nacjonalistom. Naczelnicy plemion żądali wtedy autonomii dla stanowiących wówczas około 20% ludności Kurdów. Mimo iż w większości popierali oni ruch oporu i uczestniczyli w kongresach,

[29] *Ibidem*, s. 193–194.

[30] L.W. Adamec, *Historical Dictionary of Islam*, 2009, s. 84.

[31] J. Fuad, *Kurdowie i Kurdystan*, Gdańsk 2001, s. 20–35.

wchodzili nawet do komitetów przedstawicielskich, to po wytyczeniu nowych granic zostali pominięci. Rozczarowali się, gdyż składane im obietnice autonomii, nawet przez Kemala Paszę, zostały zapomniane[32]. Założyli więc Towarzystwo Wolności, a jednym z jego członków został wpływowy szejch Said z Palu z zakonu nakszbandija.

Zakony derwiszów, przekraczające podziały między plemionami, cieszyły się prestiżem, a ich przywódcy byli wzywani do rozstrzygania sporów. Ich stosunki z nacjonalistami uległy pogorszeniu po zlikwidowaniu kalifatu, gdy zerwana została ważna nić łącząca społeczności muzułmańskie. Nacjonalistyczna polityka tworzenia świadomości narodowej dopuszczała się represji na ludności podkreślającej swą kurdyjskość między innymi przez posługiwanie się ich językiem i nauczanie go. Przesiedlano na zachód właścicieli ziemskich i naczelników plemion. Zrodziło to opór w postaci nieudanego buntu garnizonu w Beytüşşebap. Podziały międzyplemienne doprowadziły do niepowodzenia również kolejną rebelię, która wybuchła przedwcześnie, w 1925 roku, w Piran. Dołączyły do niej prawie wszystkie klany Zaza czy Kurmandżi, lecz to nie wystarczyło. Alawici, popierający laicyzację wymierzoną przeciwko kalifatowi, zaatakowali bowiem sunnitów powstałych, by walczyć w obronie szariatu i kalifatu. Ankara podjęła zdecydowane działania. Wprowadzono stan wojenny na Wschodzie, dokonano także modyfikacji Ustawy o zdradzie stanu, która uznawała wykorzystanie religii w celach politycznych za zdradę. Mimo zepchnięcia kurdyjskich rebeliantów w góry i ujęcia szejcha, małe grupki jeszcze w ciągu lata prowadziły partyzantkę. Kontynuacją zrywu szejcha Saida było trwające cztery lata powstanie u podnóży Araratu. Po jego zdławieniu z pomocą wojska i trybunału rząd surowo rozprawił się z buntownikami. Nastąpiły przymusowe deportacje na zachód ponad 20 tysięcy Kurdów, dokonano egzekucji na przywódcach i od tego momentu negowano kurdyjską tożsamość[33]. Kolejnym przeprowadzonym na dużą skalę powstaniem było toczące się od 1937 do 1938 roku w Dersim, które ponownie zostało bezwzględnie zdławione. Znów na zachód wysiedlono dziesiątki tysięcy Kurdów.

[32] M. Giedz, *Węzeł kurdyjski*, Warszawa 2002, s. 14–28.

[33] J. Zabłocka, *Kurdowie dawniej i dzisiaj*, „Sprawy Narodowościowe" 1993, seria nowa, t. 2, nr 1(2), s. 20–65; B. Lewis, *Narodziny nowożytnej Turcji*, Warszawa 1972, s. 90–120.

2.5. Gospodarka

Porta przeżywała kryzys fiskalny, a wojna gwarantująca dotąd dochody zaczęła przynosić znaczne straty. Przez to cierpieli obywatele, na których nakładano coraz wyższe podatki. Obciążenie daninami, zwłaszcza ludności wiejskiej, było znaczne, ale dochody nie docierały do sułtańskiego skarbca. Były one w dużej mierze zagrabiane przez kolejnych pośredników. Gospodarka opierała się na rolnictwie, handel często miał charakter jedynie lokalny, a międzynarodowy był niewielki. Chociaż kupcy muzułmańscy wciąż odgrywali znaczącą rolę na Morzu Czerwonym i w Zatoce Perskiej, na Morzu Śródziemnym dominowali Europejczycy, którzy zaczęli górować nad imperium gospodarczo, technologicznie i militarnie.

Zubożała i zrujnowana republika, wyludniona wskutek wojen, masowych przemieszczeń i wysiedleń ludności oraz wysokiego wskaźnika umieralności z powodu klęsk głodu pociągających za sobą kolejne epidemie, straciła aż 20% obywateli[34]. Prawosławna społeczność grecka na mocy traktatu z Lozanny została przesiedlona w ramach wymiany ludności, a na jej miejsce przybyli muzułmanie. To spowodowało zmianę kulturową Anatolii, która stała się w 98% muzułmańska. Populacja miast skurczyła się bardziej niż wsi, doszło do pauperyzacji kraju. Państwo zostało pozbawione znacznej części przedsiębiorców i zarządców. Handel i przemysł straciły specjalistów, zarówno tych wysoko wykwalifikowanych, jak i robotników. Ekonomicznie kraj był bardzo osłabiony. Na szczęście działania wojenne nie uszkodziły w znacznym stopniu instalacji przemysłowych, gdyż większość z nich znajdowała się w ominiętym przez walki Stambule. Kredyt wojenny szczęśliwie zaciągnięto w Rzeszy Niemieckiej, w związku z tym został nieformalnie skreślony, a długiem publicznym Osmanów tylko w 65% obciążono Turcję[35]. Jednak kolej, mosty i budynki mieszkalne Anatolii, zdewastowane w dużej mierze przez wycofujące się wojska greckie, musiały zostać odbudowane, a na to trzeba było znacznych funduszy. Tak zrujnowana infrastruktura nie polepszała sytuacji, w jakiej znalazł się handel zagraniczny. W latach 1911 i 1923 zmniejszył się on bowiem o około dwie trzecie. Od lat trzydziestych XX wieku państwo tureckie główny nacisk kładło więc na odbudowę i industrializację zacofanej oraz zniszczonej gospodarki. Kierowało się, w myśl kemalizmu – etatyzmem, ważną rolą

[34] B. Lewis, *Narodziny…*, s. 90–120.

[35] J. Reychman, *Historia Turcji,* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

państwa w gospodarce, inwestycjami publicznymi, prowadziło politykę protekcjonistyczną[36]. „W celu podniesienia naszej nowej Turcji do godnego poziomu, musimy, w każdych okolicznościach, przywiązywać najwyższą wagę do gospodarki narodowej"[37]. Kiedy powstała republika, brakowało kapitału, przemysłu i know-how. Kolejne wojny zdziesiątkowały bowiem siłę roboczą, produkcja rolna stała na niskim poziomie, a ogromne zadłużenie zagraniczne państwa osmańskiego dodatkowo ją obciążało. Z determinacją i energią Turcja Atatürka podjęła się ekspansji rolnictwa, wzrostu przemysłowego i zaawansowania technologicznego. Podjęte zostały działania w górnictwie, transporcie, produkcji, bankowości, eksporcie, usługach socjalnych, mieszkalnictwie, komunikacji, energetyce, mechanizacji i innych istotnych obszarach. W ciągu dekady produkt krajowy brutto wzrósł pięciokrotnie. Rozwój gospodarczy w Turcji w czasie prezydentury Atatürka był imponujący w porównaniu z innymi krajami[38].

Gospodarka była jedną z najważniejszych w polityce i najbardziej nurtujących społeczeństwo. Prezydent szybko zainicjował dynamiczny program rozwoju gospodarczego:

> Nasz naród został zmiażdżony przez siły wroga, więc żeby osiągnąć niezależność, musimy przestrzegać następujących zasad: suwerenność narodowa powinna być wspierana przez finansową niezależność. Jedyną siłą, która będzie popychać nas do tego celu, jest gospodarka. Nieważne, jak potężne są polityczne i militarne zwycięstwa, nie przetrwają długo, jeśli nie będą uwieńczone triumfami gospodarczymi[39].

Mustafa Kemal już od początku podkreślał, jak istotne jest uzyskanie niezależności ekonomicznej. Podczas Pierwszego Tureckiego Kongresu Gospodarczego w Izmirze rolnicy, kupcy, przemysłowcy i robotnicy debatowali o polityce gospodarczej. Podjęte rezolucje wpisano do dziewięciopunktowego programu Partii Ludowej (dalej PL). Ogniskiem debat był wybór między liberalizmem a interwencjonizmem państwowym. Zaznaczano chęć ochrony miejscowego przemysłu, bez sprzeciwu wobec zagranicznych inwestycji. Ustalono więc, że gospodarka ma mieć formę mieszaną, z państwem odpowiadającym za główne inwestycje.

---

[36] *Turkey – the Economy*, http://www.mongabay.com/reference/country_studies/turkey/ECONOMY.html [dostęp: 22.01.2015].

[37] Columbia University, *Mustafa Kemal Ataturk*, http://www.columbia.edu/~sss31/Turkiye/ata/hayati.html [dostęp: 12.04.2016].

[38] *Ibidem*.

[39] *Ibidem*.

Ogłoszono oparcie jej na Nowej Tureckiej Szkole Ekonomicznej, będącej czymś między kapitalizmem a socjalizmem. Gospodarka tego okresu w dużym stopniu była liberalna, opierała się na prywatnej własności i inicjatywie. Państwo ingerowało jednak w poważne inwestycje. Rząd wykupił dominujące na zachodzie Turcji zagraniczne spółki kolejowe. Odzyskał też monopol na tytoń. Rozszerzono go również na alkohol, cukier, zapałki i materiały wybuchowe, a częściowo wydzierżawiono prywatnym spółkom. Podjęto się też usprawnienia systemu finansowego. Zreorganizowano dawny Bank Rolny, założono Bank Przemysłu i Bank Przedsiębiorczości, w którym Mustafa Kemal inwestował datki uzyskane od muzułmanów w Indiach na prowadzenie wojny o niepodległość[40]. Bank ten połączono z założonym przez Komitet Jedności i Postępu Narodowym Bankiem Kredytu, co zwiększyło jego możliwości.

Przemysł, pozostający w bardzo złej kondycji, dodatkowo hamowały postanowienia traktatu z Lozanny, zabraniające podnoszenia stawek ceł importowych, i exodus kupców greckich i ormiańskich. Wygaśnięcie tych postanowień i drastyczne podniesienie stawek ceł nie pomogło przedsiębiorcom. Zakłady przemysłowe przypominały raczej warsztaty rzemieślnicze, dlatego w roku 1927 przyjęto Ustawę o wspieraniu przemysłu. Na jej mocy nowi i rozwijający się przedsiębiorcy zyskiwali zwolnienia podatkowe. Największy z sektorów – rolny – odnotował po wojnie najwyraźniejsze ożywienie koniunktury. Było to możliwe dzięki zniesieniu dziesięciny i zastąpieniu jej podatkiem obrotowym. Negatywnie jednak odbiła się na nim długotrwała susza[41].

Polityka finansowa rządu, której celem uczyniono zrównoważony rozwój, niską inflację i silną lirę, była realizowana w konsekwentny sposób. Jednak deficyt w handlu zagranicznym lat dwudziestych ubiegłego wieku obniżał kurs waluty. Dodatkowo przez światowy kryzys spadły ceny zboża, ponieważ wtedy nie ustanowiono jeszcze systemu buforowania do regulowania cen. To z kolei wpłynęło na spadek siły nabywczej, narzucanie kwot i ograniczeń przez rząd, a w konsekwencji – zmniejszenie importu. Wytworzyła się nadwyżka handlowa, przy zniknięciu wielu dóbr luksusowych, koniecznością stała się więc autarkia. Sukces odniesiono tylko w produkcji cukru i tekstyliów. Światowy kryzys gospodarczy, który rozpoczął się w 1929 roku, spowodował spadek cen pszenicy o ponad połowę aż do roku 1934. Do końca 1929 roku deficyt w handlu Turcji był bliski 50 milionom USD, a do roku 1932 wartość

[40] E. Zurcher, *Turcja*…, s. 195.

[41] *Ibidem*, s. 196.

eksportu była ogółem niższa niż 50 milionów USD[42]. Jeszcze w 1930 roku nowe opłaty celne zmieniły deficyt handlowy w nadwyżkę. W latach 1929–1932 rząd nieustannie szukał pomysłu na wyjście z kryzysu. Po burzliwych negocjacjach z istniejącą wtedy opozycją İsmet İnönü[43] przeforsował oficjalne uznanie etatyzmu za nową politykę gospodarczą. Podstawą miała być własność prywatna i państwo odpowiedzialne za tworzenie i zarządzanie branżami przemysłowymi. İnönü uznawał etatyzm za rozwiązanie trwałe, zaś dla Celala Bayara[44] był on rozwiązaniem przejściowym do czasu, gdy przemysł będzie na tyle silny, by się obronić. Sprawę rozstrzygnął Mustafa Kemal, mianując Celala ministrem spraw gospodarczych. Grupa młodych kemalistowskich pisarzy, wydających dziennik „Kadra", pragnąca przekształcenia się Republikańskiej Partii Ludowej w wyszkoloną elitę – awangardę rewolucji, widziała w etatyzmie trzecią drogę dla kapitalizmu i komunizmu[45].

Inspirację dla tego planu stanowił Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, a jego delegacja wizytująca Turcję przygotowała nawet raport o rozwoju przemysłu, na który przekazała 8 miliardów USD. Zalecała skupienie się na sektorze tekstylnym, papierniczym, cementowym, chemicznym, hutach szkła, żelaza i stali. Zastosowano się w dużej mierze do wskazówek radzieckich i ogłoszono pierwszy plan pięcioletni. W jego ramach powstał Bank Sumeryjski odpowiadający za przemysł i Bank Hetycki zajmujący się obszarem górnictwa. Były to firmy holdingowe obejmujące ochroną większość przedsięwzięć państwowych. Mogły zaciągać pożyczki na 1% w Banku Centralnym[46]. Państwowe przedsiębiorstwa ekonomiczne działały na zasadach rynkowych z autonomią, lecz polityka silnie oddziaływała na podejmowane w nich decyzje. Mimo wszystkich niedociągnięć, stanowiły bazę dla rozwoju przemysłu prywatnego, to właśnie tam zdobyli doświadczenie przyszli biznesmeni.

Interwencji dokonano również w rolnictwie przez zlecenie Bankowi Rolnemu regulowania cen przez skup i wyprzedawanie zapasów. Później powołano do tego Urząd Produktów Rolnych. PKB wzrastał współmiernie do ożywionej gospodarki na świecie. Szczególnie popularne stało się

---

[42] W. Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, London 1981, s. 182.

[43] İsmet İnönü – premier w latach 1923–1924 i 1925–1937.

[44] Celal Bayar – minister do spraw wymiany, rozwoju i planowania miast (Mübadele, İmar ve İskân).

[45] *Ibidem*, s. 183–186.

[46] E. Zurcher, *Turcja*…, s. 198.

zawieranie umów bilateralnych między rządami, na podstawie których handlowano głównie z Niemcami i ich sojusznikami.

2.6. Mustafa Kemal i droga do republiki

Mustafa Kemal Pasza, oficer-aktywista wywodzący się z kręgów Komitetu Jedności i Postępu, miał odegrać najbardziej znaczącą rolę w tworzeniu nowego państwa. W czasie nauki w liceum w Monastyrze zrozumiał, że rezygnacja z niezamieszkanych przez Turków terenów będzie konieczna dla ocalenia kraju. Czuł się bardziej Europejczykiem niż przywiązanym do Koranu i jego nakazów muzułmaninem. Brał udział w rewolucji z 1908 roku, wstąpił do Armii Ruchomej, służył także w Libii. W czasie pierwszej wojny światowej, w trakcie kampanii dardanelskiej, dowodząc na froncie w Anatarii oraz we Wschodniej Anatolii i Palestynie, zdobył uznanie i szacunek[47]. Napięte stosunki z Enverem[48] sprawiły, że pozostał daleko od władzy. To z kolei spowodowało, iż nie był negatywnie postrzegany przez pryzmat okresu wojennych porażek Triumwiratu. Jako dowódca brygady, oficer Kemal miał reputację uzdolnionego, lecz nieco dumnego i skorego do kłótni w obronie swego zdania. Został inspektorem Trzeciej Armii na Wschodzie z bardzo szerokimi uprawnieniami, do których należało między innymi prawo do bezpośredniego komunikowania się z władzami wojskowymi i cywilnymi całej Anatolii Wschodniej. Okazał się on najlepszym kandydatem na przywódcę ruchu oporu. Pierwszym ruchem, jaki wykonał, schodząc na ląd w Samsunie w maju 1919 roku, było skontaktowanie się z głównymi dowódcami i podjęcie się scalenia organizacji regionalnych w ogólnonarodową. W Amasyi spotkał się także z członkami swego sztabu o najwyższej randze: Raufem, Alim Fuadem i Refetem. Rozesłali oni do wszystkich cywilnych i wojskowych władz anatolijskich okólnik. Stwierdzili w nim, że imperium jest w niebezpieczeństwie, a rząd nie potrafi zapewnić mu ochrony, jedynie wola narodu jest w stanie ocalić kraj.

Wojna angażuje ogromne środki nie tylko ludzkie, ale i finansowe, szczególnie na pokrycie kosztów zaopatrzenia armii. Mustafa Kemal musiał się więc liczyć z tą konsekwencją podjęcia walki zbrojnej z okupantem. Jednym z pomysłów na znalezienie środków stało się

[47] A. Jevakhoff, *Kemal Atatürk*, Warszawa 2004, s. 7–39.

[48] İsmail Enver Paşa – przywódca unionistów, w 1914 roku został ministrem wojny w Imperium Osmańskim.

partnerstwo z bolszewicką Rosją, która również była zainteresowana takim sojuszem. Na kongresie regionalnym w Erzurum uzgodnili dziesięciopunktową deklarację potwierdzającą chęć pozostania sześciu wschodnich prowincji w imperium, właśnie tych, których domagali się Ormianie. Ponadto postulowali o integralność terytorialną i suwerenność wszystkich ziem, na których obowiązywało zawieszenie broni, czy w regionach o muzułmańskiej większości[49]. W celu ochrony sułtanatu, kalifatu i niepodległości siły narodowe powinny przejąć inicjatywę i starać się nie dopuścić do oderwania ziem od imperium. Istniało bowiem zagrożenie, że rząd w Stambule pod presją zachodnich mocarstw może taki podział zaakceptować.

Wybrano komitet reprezentacyjny z przewodniczącym Mustafą Kemalem. Zaniepokojony rząd odwołał go z Anatolii, a gdy ten kolejny raz odmówił powrotu, zdymisjonowano go. Kemal złożył jednak rezygnację przed wręczeniem mu dymisji. Podczas wojny narodowowyzwoleńczej zdał sobie sprawę, że jeśli nie chce zostać posądzony o niesubordynację wojskową, musi zrzucić mundur, który stanowił dla niego najwyższą wartość[50]. Przychylny mu Karabekir[51], któremu zlecono aresztowanie i odesłanie go do Stambułu, odmówił wykonania tego rozkazu, uznając tym samym Mustafę Kemala za swego zwierzchnika. Za jego przykładem poszła większość wojska. We wrześniu zaś doszło do planowanego Kongresu Narodowego w Sivas, na którym łącznie stawiło się 38 osób z 31 prowincji. Obrady, toczące się pod nazwą Stowarzyszenie Obrony Narodowych Praw Anatolii i Tracji, oscylowały wokół rozmaitych opcji. Ostatecznie przyjęto rezolucję z Erzurum i ponownie wybrano Kemala na przewodniczącego. Komitet spełniał rolę organu wykonawczego ruchu oporu, z którym nowy gubernator Malatyi, Ali Riza Pasza, chciał się porozumieć. Przeniesiono też siedzibę Kongresu do bardziej centralnej Ankary, skąd Kemal konferował z nowo wybranymi posłami do osmańskiego parlamentu przed ich zaprzysiężeniem w Stambule. Parlament funkcjonujący jako rzecznik ruchu oporu za swój dokument programowy przyjął pakt narodowy, a jego przywódcy pozostawali w stałym kontakcie z Kemalem. Jeśli chodzi o sprawy taktyczne, nie zawsze trzymali się jego wskazówek. W momencie największego zagrożenia, jakim było zajęcie Stambułu przez Brytyjczyków, nalegał, by przywódcy nacjonali-

[49] *Ibidem*.

[50] J. Łątka, *Ojciec Turków, Kemal Atatürk*, Kraków, 1994, s. 24–30.

[51] Gen. Musa Kazim Karabekir – dowódca Armii Wschodniej w Imperium Osmańskim.

stów wrócili do Ankary, oni jednak pozostali i znaleźli się pod brytyjską okupacją. Wtedy Kemal wezwał posłów do Ankary i razem z lokalnymi przedstawicielami utworzyli Wielkie Zgromadzenie Narodowe (Büyük Millet Meclisi), powołując tym samym regularny rząd, nieakceptujący uzgodnień Stambułu z ententą[52]. Szejhulislam[53], za namową zaniepokojonego tym rządu w Stambule, wydał fatwę uznającą nacjonalistów za rebeliantów, skazując tym samym Mustafę Kemala i jego najbliższych współpracowników na karę śmierci. Ich reakcja była natychmiastowa i zaowocowała wydaniem przez muftiego Ankary fatwy uznającej z kolei członków rządu Ferida Paszy za zdrajców. Podkreślając swoją walkę o sułtanat i kalifat oraz jej muzułmański charakter, Kemal Pasza zdobył publiczne poparcie ortodoksyjnych sunnickich dygnitarzy, przywódców alewickich czy zakonu bektaszytów. Walka z nacjonalistami skłoniła rząd w Stambule do szukania pomocy u Brytyjczyków, ochotniczych jednostek paramilitarnych czy podjęcia prób wprowadzenia regularnego wojska, tak zwanych Sił Dyscyplinujących. Przez niskie morale i niekompetencję dowodzących, nie były one w stanie poradzić sobie z narodowcami. Tłumiono wszystkie bunty i wprowadzono ustawę o zdradzie stanu oraz sądy rewolucyjne – Trybunały Niepodległości rozprawiające się z opozycją czy dezerterami. Po rozszerzeniu okupacji greckiej na coraz większą część Azji Mniejszej i Tracji, ciągle słabe siły nacjonalistów opierały się na operacjach ochotniczych jednostek paramilitarnych. Grecy spalili Izmit i urządzili rzeź jego mieszkańców, porzucając go 28 czerwca 1921 roku, by wesprzeć grecką armię zaangażowaną w walki między Kutahyą i Eskişehirem. 13 lipca İsmet wycofał się za rzekę Sakaryę, a turecka armia straciła wtedy 40 tysięcy ludzi.

Karabekir wyraził sprzeciw wobec Kemala, który zgodził się objąć dowództwo pod warunkiem przejęcia władzy dyktatorskiej w ciągu najbliższych trzech miesięcy. Pozwolono mu skonfiskować 40% sklepów, w tym odzież, żywność i inne urządzenia dla wojska, i wezwać wszystkie rezerwy. 13 sierpnia Grecy zaczęli posuwać się w kierunku Ankary i przez jedenaście dni atakowali miasto. Turcy dokonali kontrataku i pięć dni później Grecy zostali zmuszeni do ucieczki, pozostawiając prawie 15 tysięcy ludzi. Kemal zarządził powszechną mobilizację

[52] S. Beck, *Ottoman Fall and Turkey 1908–1950* [w:] *Middle East and Africa 1700––1950*, Santa Barbara 2009.

[53] *Şeyhülislam* – zaszczytny tytuł używany w stosunku do wybitnych uczonych muzułmańskich, został po raz pierwszy użyty w Chorasanie pod koniec XIII wieku. Później stał się prestiżowym stanowiskiem w Imperium Osmańskiego, do niego należało regulowanie spraw religijnych muzułmanów.

i triumfalnie powrócił do Ankary, gdzie został mianowany marszałkiem armii[54]. 13 października 1921 roku ZSRR, Gruzja, Armenia i Azerbejdżan podpisały z Turcją traktat w Karsie. Umożliwiał on Turkom przerzucenie żołnierzy i broni z Południa. Brytyjczycy zgodzili się na wymianę więźniów z Malty za swoich więźniów. Przedłużono status Kemala jako naczelnego dowódcy na kolejne trzy miesiące, odnowiono go w grudniu 1921 i marcu oraz maju i lipcu 1922 roku; ostatecznie rozszerzając go bez limitu czasowego.

Kemal rozważał zakup materiałów wojennych od prywatnych firm z Francji i Włoch. Jego minister spraw zagranicznych Yusuf Kemal otrzymał w tym celu zgodę Zgromadzenia na wyjazd do Europy. Na wschodzie zaś zamierzano odbić prowincje utracone na rzecz Republiki Armenii. Postanowiono jednak czekać na zakończenie negocjacji z bolszewikami o pomocy militarnej i finansowej, a także na otwarcie połączenia między tymi państwami. Wsparcie miało duże znaczenie, lecz bolszewicy zwlekali z podjęciem decyzji i nalegali na odstąpienie Armenii regionów Wan i Bitlis. Turcy nie mogli tego zaakceptować, dlatego armia Karabekira wyruszyła na Sarıkamış, tocząc walki z Armenią ostatecznie zakończone jej podbiciem i narzuceniem jej warunków pokoju. Pierwszym porozumieniem dyplomatycznym, które zawarli nacjonaliści, był układ o przyjaźni z bolszewikami z 1921 roku. Po odstąpieniu Nachiczewania i Batumi oraz uwzględnieniu stanowiska bolszewików w sprawie cieśnin, miały nadejść dla wojska zaopatrzenie i złoto, jednak następowało to bardzo powoli. Zwycięstwo nad Sakaryą znacznie przyspieszyło ten transfer. Zabezpieczenie granicy wschodniej umożliwiło nacjonalistom przemieszczenie oddziałów na front zachodni, gdzie zaczęli odnosić zwycięstwa nad armią grecką i zmusili ją do odwrotu, co wzmocniło ich pozycję na arenie międzynarodowej w sferze dyplomacji.

Po odsunięciu od władzy Ferida Paszy i przegranej w wyborach Venizelosa w Grecji alianci zdali sobie sprawę, że rewizja traktatu z Sevres jest nieunikniona. Zaprosili więc rządy Grecji i Porty, która miała się porozumieć z nacjonalistami. Ankara, jako jedyny rząd utworzony przez Mustafę Kemala reprezentujący „wolę narodu", za pośrednictwem Włochów została zaproszona do negocjacji, a reprezentował ją komisarz spraw zagranicznych Bekir Sami. Grecja postulowała zaostrzenie postanowień traktatu ze względu na turecki ruch oporu, odrzucając tym samym propozycję ententy, aby komisja złożona z neutralnych ekspertów dokonała ustaleń na miejscu sporu. Włochy i Francja stanęły przeciwko

[54] D. Kołodziejczyk, *Turcja*…, s. 45–60.

Grecji i faworyzującej ją Wielkiej Brytanii, obawiając się greckiej ekspansji, która zachwiałaby ich pozycją w tym rejonie. Zdecydowały się one zawrzeć osobne porozumienia z nacjonalistami i wycofać z terenów okupowanych w zamian za koncesje ekonomiczne. Francuski dyplomata Henry Franklin-Bouillon był pierwszym z aliantów, który uznał rząd w Ankarze. 11 marca minister spraw zagranicznych Francji Aristide Briand zawarł z Bekirem Samim umowę o odstąpieniu od Cylicji w zamian za ustępstwa ekonomiczne[55].

Z Brytyjczykami, którzy ciągle popierali Greków, Turcy doszli do konsensusu jedynie w sprawie wymiany jeńców. Lloyd George postulował udzielenie zgody na wznowienie natarcia, pomimo wciąż toczących się obrad. Stanowisko Bekira Samiego zostało skrytykowane przez Ankarę, zarzucano mu, że odszedł zbyt daleko od paktu narodowego i nie zaakceptowano odrębnych porozumień. Po wznowieniu ofensywy przez Grecję i upadku Eskişehiru Zgromadzenie Narodowe zasugerowało, aby Mustafa Kemal objął dowodzenie nad armią, i zmobilizowało wszystkie siły. Do decydującej bitwy doszło nad rzeką Sakaryą, która okazała się tureckim zwycięstwem. Linia frontu zatrzymała się w tym samym miejscu co rok wcześniej, ale sytuacja polityczna uległa zmianie na korzyść nacjonalistów. Państwa ententy ogłosiły neutralność, a Mustafa Kemal rozkazał wojsku uderzyć na armię grecką, całkowicie ją zaskakując. Wygrał bitwę, rozgramiając Greków, którzy rzucili się do ucieczki, i nic już nie stało między nim a okupującymi cieśniny Brytyjczykami. Pasza zamierzał wyegzekwować postanowienia paktu narodowego. Rząd brytyjski postanowił nie ustępować i czekał na pomoc sojuszników. Gdy ci nie nadchodzili, podjął decyzję o samotnej walce, by nie utracić honoru[56].

W dniu 22 marca 1922 roku alianci zaproponowali rozejm między Grecją a Turcją; cztery dni później opublikowano zalecane rozwiązanie pokojowe. Edirne i wschodnia część Tracji miały przypaść Grecji, a turecka armia miała być zredukowana do 85 tysięcy. Turcja nie zaakceptowała tych ustaleń, a Kemal zaproponował spotkanie w İzmicie. Kiedy minister spraw zagranicznych Grecji George Baltazzis powiedział, że tylko grecka okupacja Stambułu może przynieść pokój, brytyjski minister ostrzegł go, że naruszenie strefy neutralnej zrodzi opór sił alianckich. Rozsądni miejscowi dowódcy nie dopuścili do konfrontacji i podczas tygodniowych negocjacji doprowadzono do podpisania zawieszenia broni oddającego Stambuł i cieśniny pod brytyjską kontrolę. Finalnie

[55] S. Beck, *Ottoman*…, s. 27.

[56] A. Jevakhoff, *Kemal*…, s. 234–235.

rozprawiono się z odpowiedzialnymi za niepowodzenia w czasie pierwszej wojny, komunista Mustafa Suphi został zamordowany 29 stycznia 1922 roku w Trabzonie, a jego morderca, Yahya, został zastrzelony kilka miesięcy później. Przywódcy Komitetu Jedności i Postępu, Cemal i Enver, udali się do Moskwy i Azji Środkowej. Cemal został zamordowany przez dwóch Ormian w stolicy Gruzji Tiflis (Tbilisi) 21 lipca 1922 roku. Po pokonaniu Greków nad Sakaryą Enver wyjechał z Turcji i współdziałał z muzułmanami przeciw Brytyjczykom i Rosjanom w Azji Środkowej. Został zabity przez siły rosyjskie 4 sierpnia 1922 roku w pobliżu granicy z Afganistanem[57].

2.7. Układ z Lozanny

Turcja pragnęła, by negocjacje z ententą toczyły się w İzmirze z Mustafą Kemalem, stojącym na czele delegacji. Mocarstwa zachodnie nie wyraziły jednak na to zgody i na miejsce spotkania wybrały Lozannę. Do rokowań zaproszono delegację turecką, w tym też czasie Ankara odrzuciła propozycję stambulskiego wielkiego wezyra Ahmeda Tevfika Paszy o wystawieniu wspólnej delegacji. Ponadto podjęła uchwałę o zakończeniu sułtanatu. Ostatni sułtan na okręcie wojennym Brytyjczyków udał się na Maltę. Mustafa Kemal na szefa tureckiej delegacji wybrał lojalnego i niezłomnego İsmeta İnönü, który był lepszym kandydatem niż probrytyjski premier Hüseyin Rauf czy prosowiecki komisarz spraw zagranicznych Yusuf Kemal. Wyposażył go w ścisłe instrukcje, by nie odchodził od paktu narodowego. Rozpoczęły się trudne negocjacje, które dla ententy miały być tylko dostosowaniem traktatu z Sèvres do nowej sytuacji. Turków postrzegano jako partnerów gorszej kategorii, więc atmosfera była napięta, a przez skrajnie aroganckiego lorda Curzona – wręcz fatalna. Turcy z kolei patrzyli z perspektywy zwycięzców i liczyli na maksymalistyczną interpretację paktu narodowego i włączenie w swe granice okręgu Aleksandretty, terenów syryjskich nad dolnym Eufratem, Mosulu i wysp na Morzu Egejskim oraz przeprowadzenie plebiscytu w zachodniej Tracji. Obawiali się jednak braku praktyki w dyplomacji, więc postanowili, że będą się sztywno trzymali swoich żądań, powstrzymają się od udzielania bezpośrednich odpowiedzi i nie pozwo-

[57] E. Zurcher, *Turcja*…, s. 158.

lą się wciągnąć w nieformalne dyskusje. Nieustannie konsultowali się z Ankarą, lecz brytyjski wywiad przechwytywał całą korespondencję[58].

Obrady dotyczyły trzech obszarów: terytorialnego i militarnego, ekonomicznego i finansowego, oraz sytuacji cudzoziemców i mniejszości. Najłatwiejszy okazał się pierwszy problem, który rozwiązano na początku, odkładając tylko kwestię Mosulu. O wiele więcej kłopotów pojawiło się przy omawianiu dwóch pozostałych. Konferencja została przerwana, a delegaci wrócili do swych państw. Zgromadzenie Narodowe ostro skrytykowało delegatów za ustępstwa, na które przystali. Sytuacja była na tyle poważna, że Mustafa Kemal musiał interweniować, by Zgromadzenie udzieliło im dalszego mandatu. Turcy przesłali ponad sto stron poprawek do projektu traktatu, ententa po przeanalizowaniu ich przez swych ekspertów zaprosiła Turcję do wznowienia negocjacji. Ustalono, że w zamian za rezygnację z reparacji wojennych Turcja zyska pewne obszary w Tracji. Za zniesienie kapitulacji państwa ententy żądały ustępstw gospodarczych i sądowniczych, co odrzucała strona turecka jako sprzeczne z zasadą suwerenności. Ludność państw ententy nie była zainteresowana walką o takie kwestie, więc negocjatorzy zostali zmuszeni, by osiągnąć porozumienie. İsmetowi pozwolenia na jego podpisanie udzielił Mustafa Kemal. Udało się osiągnąć większość celów paktu narodowego.

Turcja stała się suwerennym państwem, ale nie uzyskała Mosulu, który przypadł Irakowi, a Aleksandretta miała pozostać przy francuskiej Syrii, zaś wyspy – przy Włoszech i Grecji (oprócz Imroz i Tenedos). Wywalczono brak wzmianek o Armenii i Kurdystanie, zniesienie kapitulacji oraz brak nadzoru mocarstw nad tureckim sądownictwem. Strefa cieśnin miała być zdemilitaryzowana i poddana pod nadzór międzynarodowej komisji pod przewodnictwem Turka. Republika została zobowiązana do ochrony obywateli niezależnie od wyznania, języka czy narodowości, lecz nie ustalono, jak będą egzekwować traktowanie mniejszości. Grecja i Turcja zgodziły się na wymianę populacji[59]. W ciągu dwóch lat 188 tysięcy prawosławnych obywateli greckich wyemigrowało z Turcji, a 355 tysięcy muzułmanów przeniosło się do niej. Razem przeniosło się około 1,1 miliona prawosławnych do Grecji i około 380

[58] M. Dockrill, *Britain and the Lausanne Conference, 1922–23*, „The Turkish Yearbook" 1993, vol. XXIII.

[59] *Agreement Between Greece and Turkey Respecting the Reciprocal Restitution of Interned Civilians and the Exchange of Prisoners of War*, http://www.mfa.gov.tr/vii_--agreement-between-greeceand-turkey-respecting-the-reciprocal-restitution-of-interned-civilians-and-the-exchange-of.en.mfan [dostęp: 29.03.2015].

tysięcy muzułmanów, głównie z Macedonii i Krety do Turcji. 150 tysięcy Greków pozostało w Stambule[60]. Jeśli chodzi o amnestię, początkowo Turcy nie chcieli się na nią zgodzić, ale ostatecznie zaakceptowali ją, z wyjątkiem 150 osób, których listę określili dopiero w czerwcu 1924 roku. Owym 150 osobom kazano opuścić Turcję. Zgromadzenie zatwierdziło traktat stosunkiem głosów 227 do 14. Rozpoczęcie ewakuacji brytyjskich żołnierzy zaplanowano na 2 października 1923 roku[61].

Lojalność unionistów organizujących komórki ruchu oporu i ich zjazdy względem Mustafy Kemala nie była pewna. Czuli oni, iż mają przed nim pierwszeństwo na scenie politycznej. Wywiązała się między nimi publiczna kłótnia, gdyż Kemal miał być tylko narzędziem umożliwiającym skłonienie ententy do rewizji traktatu, a pchnął ruch oporu w wyznaczonym przez siebie kierunku. Sytuacja rozwiązała się sama, kiedy Brytyjczycy zajęli Stambuł w 1920 roku i deportowali najważniejszych przedstawicieli Karakolu na Maltę[62].

2.8. Turcja republiką

Za podstawę do stworzenia republiki należy uznać procesy modernizacyjne i westernizacyjne Porty rozpoczęte już w XVIII i XIX wieku. Zreformowana armia stała się siłą napędzającą przemiany i procesy europeizacji. Dostosowano dyplomację i wprowadzono nowoczesne zachodnie nowinki cywilizacyjne, które miały uchronić imperium od upadku. Wszystkie reformy tego okresu i przemiany, jakie dokonały się w społeczeństwie, spowodowały, że zaczęło pojawiać się myślenie o demokracji, ustroju parlamentarnym, konstytucyjnych rządach i republice. Kontynuowali je Młodoturcy, a to ułatwiło powojennej elicie, z Mustafą Kemalem na czele, ich urzeczywistnienie. Pragnąc uporządkować panujący w nowo utworzonej Turcji chaos, Mustafa Kemal postanowił stworzyć nowoczesne i cywilizowane państwo na wzór europejski. Mimo obrania ideałów demokracji parlamentarnej, do ich osiągnięcia postanowił dojść szybszą drogą. Po wybraniu przez Zgromadzenie wiceprzewodniczącego i sekretarza spraw wewnętrznych niepochodzących z rządu, nadarzyła się okazja, by uznać to za wotum nieufności dla Zgromadzenia.

---

[60] R. Hirschon, *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York 2003, s. 85–87.

[61] E. Zurcher, *Turcja*…, s. 160–164.

[62] *Ibidem*.

Po dymisji Mustafa Kemal zabronił swym stronnikom przyjmowania stanowisk, przez co wybór rządu okazał się niemożliwy. Wtedy Zgromadzenie zasięgnęło opinii przewodniczącego, który przedstawił swą wizję – należało proklamować republikę z prezydentem i premierem na czele. I tak też uczyniono, 29 października 1923 roku ogłoszono Turcję republiką, a na pierwszego prezydenta wybrano Mustafę Kemala, który z kolei obrał premierem İsmeta. Nieobecni w Ankarze, która dwa tygodnie wcześniej została stolicą, prominenci z czasów wojny o niepodległość zareagowali oburzeniem na, według nich, zbyt wczesne ogłoszenie republiki. Nie kryli też swego gniewu na despotyczny charakter rządów, jaki pod przykrywką wolności przedstawiał Mustafa Kemal.

Wraz z utworzeniem Republiki i przeniesieniem stolicy do Ankary sytuacja w kraju nie uległa natychmiastowej poprawie, dziesiątki tysięcy urzędników w Stambule zostało bez pracy. Po otrzymaniu pisma od znaczących indyjskich muzułmanów Agi Khana i Ameera Alego, prezes izby adwokackiej Lütfi Fikri napisał list otwarty z prośbą o zwiększenie wpływu kalifa. Opublikowano go w Stambule, zanim dotarł do İsmeta. Trybunał Niepodległościowy został wysłany do Stambułu w celu zbadania sprawy. Na początku grudnia nakazał on aresztowanie Fikriego i trzech redaktorów za zdradę stanu. Później redakcja gazety została uniewinniona, ale Fikri spędził w więzieniu pięć lat. Zgromadzenie Narodowe głosowało za wybraniem jednej opcji przez oficerów wojskowych w Zgromadzeniu. Zarzuty Huseyina Raufa, że Partia Ludowa stawała się despotyczna, spowodowały podziały wewnętrzne. Niewiele brakowało do jej rozłamu, w ludziach budziły się sentymenty związane z kalifatem i przywiązaniem do Osmanów. Domagano się zwiększenia uprawnień kalifa, wystosowano nawet kilka listów w tym celu. Jeden z ich nadawców został wtrącony do więzienia za zdradę stanu. W konsekwencji kalifat zniesiono, a członków dynastii skazano na banicję[63]. Przyjęto republikańską konstytucję, która oddawała władzę Wielkiemu Zgromadzeniu Narodowemu, będącemu jedynym przedstawicielem suwerennej woli narodu. Głosowanie, po usunięciu opozycji, stało się formalnością ograniczającą się do zatwierdzania i legitymizowania decyzji gabinetu. Do niego właśnie należało prowadzenie polityki zagranicznej. Kemal i İsmet stojący na czele radykałów z Partii Ludowej przez cały 1924 rok coraz mocniej naciskali na umiarkowane skrzydło kierowane przez Hüseyina Raufa. Wrogość w partii doprowadziła do odłączenia się działaczy umiarkowanych i utworzenia przez nich opozycyjnej Po-

[63] D. Kołodziejczyk, *Turcja*…, s. 123.

stępowej Partii Republikańskiej (PPR) wzorowanej na zachodnioeuropejskich partiach liberalnych. Sprzeciwiała się ona radykalizmowi, centralizacji i tendencji do autorytarnych rządów cechujących PL. Rozłam dokonał się w czasie debaty dotyczącej przesiedleń muzułmanów z Grecji i przejmowania majątków wysiedlanych Greków przy szerzącej się korupcji. Wzrost popularności opozycji na konserwatywnym Wschodzie, w Stambule i obszarach przesiedleń zmusił PL do zareagowania[64]. Przemianowała się na Republikańską Partię Ludową (RPL), wzmocniła dyscyplinę partyjną w Zgromadzeniu, porozumiała się z konserwatystami ze Wschodu, a İsmeta zastąpiła bardziej skłonnym do pojednania Alim Fethim. Dzięki temu udało się uniknąć masowych dezercji z partii. Podjęte środki miały być rozwiązaniem jedynie tymczasowym, radykałowie wywierali bowiem coraz silniejszy wpływ na Fethiego, by rozprawił się z opozycją. Wybuch niezadowolenia wśród kurdyjskiej mniejszości i przeobrażenie się go w rebelię w 1925 roku stworzyły szansę na ostateczne wyeliminowanie opozycjonistów. Premier zwrócił się do PPR o dobrowolne rozwiązanie swej partii. Radykałowie coraz mocniej wywierali na niego presję, a kiedy przegrał w głosowaniu o wotum zaufania dla rządu zarządzonym przez RPL, złożył rezygnację, a jego miejsce zajął İsmet. Nowy premier niezwłocznie uchwalił Ustawę o utrzymaniu porządku, przyznającą przez dwa lata rządowi prawo do zakazywania organizacji i publikacji łamiących porządek i prawo. Powołano też dwa Trybunały Niepodległości, dla prowincji na wschodzie i dla reszty kraju[65].

Ustaw i trybunałów używano do zdławienia powstań Kurdów, do zamykania gazet i periodyków, pozostawiając jedynie rządową „Suwerenność Narodową" i „Republikę". Prasa, tak jak miało to miejsce w Imperium Osmańskim, podlegała ostrej cenzurze. Niemożliwe było swobodne wyrażanie opinii przez dziennikarzy, co godziło w wolność prasy, zagwarantowaną konstytucyjnie w art. 77[66]. Prasa od początku stanowiła narzędzie propagandowe monopartyjnej władzy. Już w 1924 roku założono bowiem propaństwowy dziennik „Cumhuriyet". Chociaż na łamach gazet często można było znaleźć informacje dotyczące polityki zagranicznej i spraw międzynarodowych, to niedopuszczalna była krytyka polityki władz. Analogicznie wyglądała sytuacja rozgłośni ra-

[64] *Ibidem*.

[65] *Ibidem*.

[66] Konstytucja Turcji z 1924 r., http://genckaya.bilkent.edu.tr/1924constitution.pdf [dostęp: 12.07.2016].

diowych. Dziennikarzy aresztowano, a po uwolnieniu nie pozwolono im już uprawiać zawodu. Opozycyjną PPR zlikwidowano, zarzucając jej popieranie rebelii kurdyjskiej i wykorzystywanie religii do celów politycznych.

Mustafa Kemal był świadom ciągle dużych możliwości i wpływów opozycjonistów z KJiP czy PPR, którzy mogli wykorzystać złą ciągle sytuację gospodarczą czy wrogość wobec wprowadzonych przez niego reform. Podróżował więc po kraju, dokonując oględzin Południa i Zachodu. Przed jego przyjazdem do İzmiru wykryto spisek, który miał na celu dokonanie zamachu na jego życie. Aresztowani spiskowcy okazali się zawodowymi strzelcami, a przewodzić im miał Ziya Hurşit. Kilka dni później do Izmiru przybył Trybunał Narodowy i rozpoczął dalsze aresztowania unionistów, byłych członków ZN. Polityków tych oskarżano o wspieranie spisku mającego na celu zamordowanie prezydenta i plany dokonania zamachu stanu. Aż szesnastu z nich, mimo braku dostatecznych dowodów, skazano na karę śmierci. Niezadowolenie w armii i presja społeczna zmusiły Członków Trybunału Narodowego do uwolnienia Karabekira, Alego Fuada, Refeta i Cafera Tayyara. Później rozpoczęto w Ankarze pokazowy proces pięćdziesięciu prominentnych unionistów, lecz spisek był niejako wątkiem pobocznym. Prawdziwym przewinieniem była ich polityka prowadzona, gdy byli u szczytu władzy, oraz antagonistyczna postawa względem Kemala i nieukrywana niechęć do niego[67].

[67] E. Zurcher, *Turcja*…, s. 174.

3. POLITYCZNE ŹRÓDŁA KULTURY STRATEGICZNEJ

3.1. System monopartyjny

Autorytarny reżim dwudziestolecia międzywojennego w Turcji przypominał reżimy większości południowych państw europejskich, szczególnie faszystowskich Włoch. Nie był jednak konserwatywny w kulturowo-religijnym wymiarze, lecz starał się wprowadzić kulturową rewolucję w religijnym społeczeństwie. Mussolini przez mobilizowanie społeczeństwa i tworzenie jedności narodowej robił w Republice duże wrażenie. Podobnie jak on, kemaliści wybrali skrajny nacjonalizm z tworzeniem mitów narodowych, rasistowską retoryką, autorytarnym charakterem rządów, monopolizacją sceny politycznej przez swą partię, która kontrolowała społeczeństwo i kulturę, oraz kultem jednostki. Odmienne natomiast było samo narzucenie programu politycznego obywatelom. Nie wynikało ono z oddolnego ruchu ludowego jak we Włoszech, nie mobilizowano ludności na dużą skalę i nie utrzymywano jej w tym stanie. Co więcej, zasada wodzostwa nie stała się naczelną zasadą polityczną, a Atatürk nie pozwolił nazywać się dyktatorem. Podtrzymywano system demokratyczny i obce im były militarystyczna retoryka, ekspansjonistyczna propaganda i polityka[68]. Charyzmatyczny Atatürk odegrał wielką rolę w polityce wewnętrznej i zewnętrznej. Stał na czele partii, której hierarchiczna i scentralizowana struktura była odzwierciedleniem patriarchalnej struktury rodziny. W partii wodzowskiej, z jego centralną pozycją, przedstawiciele nie byli stuprocentowymi politykami, ale raczej państwowymi funkcjonariuszami realizującymi państwową ideologię i jej podległymi. Władza wykonawcza pokrywała się z administracją partyjną na wszystkich szczeblach[69].

Od 1923 aż do 1946 roku turecka scena polityczna była zdominowana przez jedną partię, a pozostałe były aktywne tylko przez krótki

[68] *Ibidem*, s. 186.

[69] J. Wódka, *Polityka*…, s. 122.

czas. Republikańska Partia Ludowa sprawowała przez ten okres rządy jednopartyjne. Rada Ministrów i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych były odpowiedzialne za wydawanie zezwoleń na działanie partii i ich zamykanie. Na przykład, opozycyjna Postępowa Partia Republikańska została zamknięta już w 1925 roku, a Partia Narodowo-Republikańska w 1930 roku. Nietolerujący krytyki Atatürk doprowadził do rozwiązania Wolnej Partii Republikańskiej, którą sam założył[70]. Wtedy też zamknięto Turecką Republikańską Partię Robotników i Chłopów, a rok później Laicko-Republikańską Partię Robotników i Chłopów. Oficjalnie ogłoszony w 1931 roku system jednopartyjny był w zasadzie dyktaturą, w państwie nie działała żadna inna partia, a prawa i trybunały wykorzystywano do eliminowania opozycji. Ustawę o utrzymaniu porządku stosowano aż do 1929 roku, czyli do czasu, w którym rząd poczuł się dosyć bezpieczny. W podziemiu pozostawały tylko mało znaczący ruch komunistyczny i kurdyjscy nacjonaliści. Za granicą emigracja atakowała reżim w wydawanych pamfletach czy periodykach, jednak nie miała większego znaczenia[71].

Państwo i RPL były w zasadzie tożsame. Prezydent był jednocześnie przewodniczącym partii, a premier przewodniczącym partyjnej egzekutywy. Próby uczynienia kemalizmu ideologią się nie powiodły. Oficjalnie przyjęto w 1936 roku, iż aparat państwa i organizacja partii mają być zgodne[72]. W konsekwencji partia nie miała własnej osobowości ideologicznej, a ponadto uległa silnej biurokratyzacji. Chociaż wybory odbywały się co cztery lata, obywatele nie mogli z własnej woli w nich startować. Działo się tak, gdyż listy z nazwiskami ustalał przewodniczący Partii RPL z przewodniczącym egzekutywy i sekretarzem generalnym, a następnie zatwierdzano je na zjeździe partii. Ceremonialne wybory były ściśle kontrolowane. Ważnym krokiem było jednak przyznanie czynnego i biernego prawa wyborczego kobietom, które w 1935 roku miały aż 18 miejsc w Wielkim Zgromadzeniu Narodowym.

Nawet w obrębie przywództwa nie było zbyt wiele możliwości do posiadania alternatywnych idei. Jeszcze gorzej wyglądała sytuacja umożliwienia upustu społecznemu niezadowoleniu. Działania RPL i jej lokalnych przedstawicieli, ich nepotyzm i przekupność czy brak swobód

---

[70] A. Zastawna-Templin, *Problem zamykania partii politycznych w Turcji w kontekście starań o członkostwo w UE* [w:] A. Szymański (red.), *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse*, Warszawa 2011, s. 53.

[71] *Ibidem*.

[72] Gubernator prowincji miał być samoczynnie szefem oddziału RPL w swej prowincji.

obywatelskich i wprowadzane reformy doprowadzały do powszechnej niechęci. Sytuację pogorszył dodatkowo światowy kryzys gospodarczy, który Turcja jako kraj rolniczy mocno odczuła. Niestety władze nie dysponowały żadnymi środkami, by załagodzić niezadowolenie, nie miały możliwości kontaktu ze społeczeństwem. Mustafa Kemal, by rozładować w tym czasie owo niezadowolenie, dopuścił do utworzenia lokalnego ugrupowania opozycyjnego. Miał na celu obudzenie nieco ospałej już partii, a może chciał również wywrzeć nacisk na zbyt niezależnego premiera. Idealnym kandydatem okazał się niedawno przybyły do kraju stary przyjaciel Fethi, ambasador w Paryżu. Przedstawił on prezydentowi bardzo krytyczny raport o stanie kraju i polityce İsmeta. Chciał, by pozwolono jego partii działać, a od Kemala bezstronności. Kemal z kolei żądał od nowej partii zachowania ideałów republikanizmu i laicyzacji. Tak też powstała Wolna Partia Republikańska (WPR), do której przyłączył się na życzenie Mustafy Kemala jego przyjaciel Nuri, a on sam, chcąc dowieść czystych zamiarów, potwierdził wstąpienie do niej swej siostry[73]. Pozostali członkowie należeli do kemalistowskiej czołówki. Manifest nowej partii był wzorowany na manifeście PPR, z tą różnicą, że zalecał liberalną politykę gospodarczą i zachęcanie inwestorów zagranicznych do udziału w rynku wewnętrznym Turcji, wprowadzenie wolnych wyborów i wolności słowa. Z tego powodu partia ta została bardzo entuzjastycznie powitana przez społeczeństwo, tłumnie pragnące wstąpić w jej szeregi. Podczas wizyty Fethiego w Izmirze wywiązała się szamotanina z policją, a w wyniku użycia przez nią ognia kilka osób zostało rannych i zmarł chłopiec. Liderzy RPL wywarli na prezydencie presję, by przed zbliżającymi się wyborami ogłosił, że pozostanie przewodniczącym ich partii. W wyborach lokalnych WPR weszła do 30 z 502 rad. To zaskoczyło i zwróciło uwagę RPL, co więcej, podczas debaty w ZN Fethi rzucił oskarżenie przeciw niej za nieprawidłowości i oszustwa wyborcze. W związku z tym on i partia WPR zostali natychmiast oskarżeni o zdradę stanu. Kemal powiedział Fethiemu, że musi zareagować, więc ten, nie chcąc być w opozycji do prezydenta, rozwiązał partię, lecz jego gorycz do Mustafy pozostała[74].

Opozycja dzieliła się na lewe i prawe skrzydło. Pierwsze skupiało działaczy popierających idee muzułmańskie, antyimperialistyczne, korporatywistyczne i socjalistyczne. Byli niechętni względem Zachodu, a pierwszą organizacją tego typu była Zielona Armia, założona przy

[73] E. Zurcher, *Turcja…*, s. 176–177.

[74] *Ibidem*, s. 178–180.

poparciu Mustafy Kemala w roku 1920, by podnieść morale wśród sił nacjonalistycznych i być przeciwwagą dla Armii Kalifatu działającej na rzecz sułtana. W momencie gdy zaczęli się do niej przyłączać bojownicy pokroju Ethema, stała się zagrożeniem i Kemal Pasza doprowadził do jej rozwiązania. Radykałowie ze Zgromadzenia Narodowego utworzyli Frakcję Ludową, a Kemal Pasza polecił wtedy swym zaufanym działaczom utworzenie oficjalnie zaakceptowanej partii komunistycznej, którą mieli nadzorować. Jednak ani radykałowie, ani III Międzynarodówka jej nie uznali, ponieważ w 1920 roku powstała w Baku Turecka Partia Komunistyczna. Z kolei Mustafa Suphi, szerzący wśród jeńców wojennych w Rosji ideały komunistyczne, wraz ze swymi zwolennikami z Frakcji Ludowej założył w Ankarze Ludową Partię Socjalistyczną. Kemal Pasza, zdradzający coraz częściej swe ambicje, nie tolerował w swym otoczeniu sprzeciwu, będąc bardzo czuły na punkcie swej osoby[75]. W 1921 roku rozpoczął eliminowanie lewicy. Wydał rozkaz Ethemowi, by ten rozwiązał swe oddziały, a bojowników wcielił do armii. Po jego odmowie wysłał wojsko, Etham przeszedł na stronę Grecji, większość jego ludzi dostała się do niewoli, a Ludowa Partia Socjalistyczna została rozwiązana. W zasadzie lewica nie stwarzała realnego zagrożenia dla Mustafy Kemala, lecz jej istnienie mogło spowodować utratę poparcia Rosji Radzieckiej dla nacjonalistów. Było ono tym bardziej prawdziwe, że przywódca unionistów Enver wciąż zagrażał Kemalowi i od swego wygnania zacieśniał stosunki z bolszewikami. Założył nawet Partię Rad Ludowych o radykalnym programie na wpół islamistycznym na wpół socjalistycznym. Miał być filią ogólnoświatowej muzułmańskiej siatki rewolucyjnej, oferującą Sowietom alternatywę dla Kemala. Jego celem było utworzenie i wyposażenie za radzieckie pieniądze armii, przy pomocy której wkroczyłby do Anatolii. Plany te legły w gruzach, gdy bolszewicy podpisali z Ankarą układ o przyjaźni. Kiedy sam chciał przekroczyć granicę z Turcją i nie uzyskał pozwolenia, wtedy jego zwolennicy przybyli do Batumi na spotkanie, organizując tam kongres pod nazwą Partii Jedności i Postępu. W tym samym czasie Mustafa Kemal odnosił zwycięstwa na zachodzie kraju, a to przesądziło o wygranej pozycji Ankary.

Młodzi derwisze pod İzmirem rozwinęli zielony sztandar, domagając się przywrócenia szariatu i kalifatu. Wysłano więc żandarmerię, by załatwiła sprawę. Porucznik, który wezwał derwiszy do poddania się, został zaatakowany. Odcięto mu głowę, nadziano ją na pal i przemaszerowano z nią. Żandarmeria otworzyła ogień, zabijając prowodyrów,

[75] D. Kołodziejczyk, *Turcja*…, s. 120.

lecz problem pozostał. Tysiąc osób przyglądało się incydentowi, ale nikt nie zareagował. Zostało to odebrane jako poparcie udzielone wichrzycielom. W konsekwencji rząd wprowadził stan wojenny, aresztowano wówczas ponad 2 tysiące osób, a 28 skazano na karę śmierci. Mustafa i jego poplecznicy otrzymali cenną lekcję, która spowodowała, że jeszcze bardziej wzmocnili nadzór nad państwem przez bezpośrednią kontrolę nad życiem kulturalnym i intelektualnym[76].

Kemal postanowił oddać miejsca kandydatom niezależnym, ale ostatecznie nie udało się ich zapełnić. Zlikwidował ruch ognisk tureckich, utworzony przez ministra edukacji, by szerzyć w kraju nacjonalizm, pozytywizm i laicyzm poprzez wykłady, kursy i wystawy. W jego miejsce utworzono w miastach domy ludowe, a na wsiach izby ludowe, ściśle kontrolowane przez partię. Kolejnym ugrupowaniem przeznaczonym do likwidacji był Związek Kobiet Tureckich, który w roku 1924 założyły kobiety z narodowego ruchu oporu. Likwidacja wiązała się z osiągnięciem jego celów. Zamykano także gazety i periodyki o liberalnych lub socjalistycznych zapatrywaniach, pozostawiając jedynie te kontrolowane przez rząd. Na pewien czas zamknięto także gazetę „Jutro" („Yarın") wydawaną przez przyjaciela Kemala, Mustafę Arifa, na łamach której mógł on atakować politykę gospodarczą İsmeta. Przyjęto nowe prawo prasowe pozwalające rządowi zamknąć każdą gazetę przedstawiającą treści niezgodne z „ogólną polityką kraju"[77]. Przeobrażając Dom Nauk w Uniwersytet Stambulski w 1933 roku, zatrzymano tylko jedną trzecią wykładowców – najbardziej lojalnych kemalizmowi. Mimo takich czystek ożywiono uczelnie i znacząco podniesiono poziom nauczania przez napływ uczonych i naukowców uciekających z Niemiec po dojściu do władzy Hitlera. Chociaż panowała trudna atmosfera dla prasy czy instytucji akademickich zmuszanych do szerzenia idei kemalizmu, wielu z intelektualistów zostało zainspirowanych „wizją nowoczesnej, świeckiej i niezależnej Turcji"[78]. To ci ludzie podejmowali znaczny wysiłek, by uświadomić pozostałych obywateli.

Kolejnym problemem, z jakim musiał się zmierzyć Mustafa Kemal, było rosnące niezadowolenie z jego pojednawczej polityki względem bolszewików, szczególnie na wschodzie. Tam właśnie powstało Towarzystwo na rzecz Opieki nad Świętymi Miejscami, podkreślające znaczenie islamu, sułtanatu i kalifatu. Zreorganizowana po wojnie o niepodległość

[76] A. Jevakhoff, *Kemal*..., s. 270–279.
[77] E. Zurcher, *Turcja*..., s. 180–181.
[78] *Ibidem*, s. 181.

opozycja, wzmocniona po wyjściu na wolność przetrzymywanych na Malcie działaczy w 1922 roku, utworzyła Drugą Grupę. Sprzeciwiała się ona radykalizmowi i autorytaryzmowi Kemala, ale była dość różnorodna i choć stanowiła większość, brak dyscypliny powodował ciągłe zmiany stronnictw. Po zwycięstwie nad Grekami Mustafa Kemal, umocniwszy swą pozycję jako Bohaterski Zbawca i Zdobywca, zatwierdził ustawę uznającą powrót do sułtanatu za przestępstwo. Nie przyjął zaproponowanego mu przez Karę Kemala Beja przywództwa nad odrodzonym KJiP. Rozwiązano Zgromadzenie Narodowe, a w nowych wyborach Kemal sprawdził każdego kandydata, tak aby żaden z działaczy Drugiej Grupy nie dostał się do Zgromadzenia, a także przekształcił Grupę Obrony Praw w Partię Ludową o ogólnokrajowej strukturze organizacyjnej.

3.2. Tradycja polityczna

Kultura silnego państwa, odziedziczona po Porcie, mocno zaznaczała podział na postępowe centrum i zacofane peryferie[79]. Ta dominacja grupy rządzącej w oczywisty sposób odsunęła od aktywności na płaszczyźnie państwowej posiadające społeczne poparcie podmioty pozapaństwowe. W kemalistowskiej wizji narodowej i cywilizacyjnej jedności nie było bowiem mowy o pluralizmie i organizacjach niepodległych państwu. Państwo w większości przypadków obezwładniało i przytłaczało społeczeństwo. Kultura polityczna, uznająca prymat zbiorowości nad jednostką, widziała w państwie symbol i środek realizacji najwyższych dążeń moralnych społeczeństwa. Państwo według niej zasługiwało na ochronę przed obywatelami, którzy kierują się kaprysami i doczesnym zaspokojeniem. Dlatego zaszła potrzeba, by elitarna struktura polityczna przez swe mechanizmy kontrolowała społeczeństwo. To z kolei wpłynęło na kształt suwerenności narodowej, niebędącej tożsamą z polityczną działalnością społeczeństwa czy udziałem w podejmowaniu decyzji. Wymagała ona natomiast lojalności wobec państwa, co w praktyce oznaczało brak społeczeństwa obywatelskiego, a wszelka działalność społeczna została podporządkowana państwu.

Środowisko przedsiębiorców nie stanowiło znaczącej grupy wpływu na decyzje władz. Owa słabość wywodziła się jeszcze z czasów imperium,

[79] J. Wódka, *Polityka*…, s. 217.

w którym to prym w handlu i rzemiośle wiedli niemuzułmanie. Zależność przedsiębiorców od państwa wynikała z etatyzmu i państwowej gospodarki, która zlecała im działalność. Stawali się przez to częścią elity władzy państwowej, gdyż wspierali jego politykę, nie poddając jej krytyce. To państwo, poprzez politykę etatyzmu, wspierając przedsiębiorstwa i promując zastąpienie importu dóbr konsumpcyjnych produktami krajowymi, niejako stworzyło burżuazję. Na tym gruncie powstały największe tureckie holdingi stanowiące podstawy gospodarki.

Lobby etniczne posiadające znaczne wpływy stanowiła diaspora czerkieska, przybyła z północnego Kaukazu w drugiej połowie XVII wieku, a także w wieku XIX po wojnie krymskiej czy po rewolucji październikowej. Emigranci aktywnie partycypowali w wojnie o niepodległość i pozostawali lojalni Republice w budowaniu homogenicznego państwa narodowego, nie deklarując publicznie swej przynależności etnicznej.

3.3. Polityka wewnętrzna. Między Imperium Osmańskim a kemalizmem. Deosmanizacja

Mustafa Kemal Atatürk uważał, że „płaszczyzna, do której najbardziej odnosi się polityka zagraniczna i od której jest najbardziej zależna, to organizacja wewnętrzna państwa”[80]. Dlatego również ona zasługuje na kompleksowe przeanalizowanie. Za czasów Imperium Osmańskiego w drugim okresie konstytucyjnym wyłonił się ruch zmierzający do przywrócenia konstytucji. Po objęciu władzy w 1908 roku zachowywał on wielopartyjność, lecz po pewnym czasie ustanowił swój monopol. W latach 1913–1918 starał się wprowadzić radykalne reformy oparte na laicyzacji i modernizacji. Podobnie postąpili też walczący o niepodległość, zwyciężając w 1922 roku. Przez kolejne trzy lata dopuszczali pluralizm, później przeszli do rządów autorytarnych i zaczęli wprowadzać reformy. Tak jak unioniści z Ormianami, kemaliści zaczęli od rozprawienia się z mniejszością kurdyjską, a także od wprowadzenia reform prowadzących do laicyzacji i modernizacji społeczeństwa. Szybkość wdrażania reform, możliwa dzięki władzy autorytarnej, była spowodowana chęcią utrzymania i wzmocnienia państwa. Już w 1925 roku

[80] Columbia University, *Mustafa Kemal Ataturk*, http://www.columbia.edu/~sss31/Turkiye/ata/hayati.html [dostęp: 22.02.2015].

zamknięto mauzolea i klasztory derwiszów, zakazano noszenia fezów i turbanów, które zastąpiono zachodnimi kapeluszami lub czapkami. To z kolei spotkało się z zaciętym oporem obywateli. Aparat państwowy musiał więc siłą wymusić na obywatelach ich przestrzeganie, Trybunały Niepodległości, na podstawie Ustawy o utrzymaniu porządku, wydały 660 wyroków śmierci i dokonały 7500 aresztowań.

Kemalizm był „ideą zakładającą próbę zerwania z historycznymi tradycjami Imperium Osmańskiego"[81]. Philip Robins uważa, że kemalizm był „mieszanką sekularyzmu i tureckiego nacjonalizmu"[82]. To naród stawał się jedynym suwerenem sprawującym władzę w Republice, której wspólnotę tworzyły jedność kulturowa, językowa i lojalność wobec republiki. Kemalizm lub atatürkizm jako zbiór idei/ideałów wykształcał się stopniowo, nigdy nie osiągnął spójnej i kompleksowej formy ideologii. Dzięki temu był elastyczny, a to umożliwiło połączenie wielu osób o różnych światopoglądach. Do jego podstawowych założeń ogłoszonych w programie RPL z 1931 roku należały republikanizm, rewolucjonizm, laicyzm, nacjonalizm, populizm i etatyzm. Tych „sześć strzał", jak przyjęło się nazywać sześć założeń, w 1937 roku włączono do konstytucji. Nacjonalizm i laicyzm, obecne już u młodoturków w 1913 roku, uległy radykalizacji. Laicyzacja przebiegała na wzór francuski, wyrzucono więc religię z życia publicznego, a istniejące instytucje religijne objęto pełną kontrolą państwa. Nacjonalizm w skrajnej postaci skupiający się na tworzeniu mitów historycznych był traktowany jako instrument kreowania nowej tożsamości narodowej, w wielu aspektach miał zastąpić religię. Przez populizm rozumiano solidarność narodową i pierwszeństwo interesu narodu przed interesem jednostkowym czy klasowym. Negowano istnienie interesu klasowego w ogóle, a ponadto zakazywano odwoływania się do niego w działalności politycznej. Rewolucjonizm/reformizm polegał na dążeniu do ciągłej zmiany sterowanej przez państwo i poparciu dla reform. Nadrzędna rola państwa w gospodarce, czyli etatyzm, była nowością[83].

Głównym celem kemalistów w polityce względem religii było oddzielenie islamu i władzy duchowieństwa od państwa i ograniczenie ich zasięgu jedynie do spraw wiary i kultu. Tym samym pchnięto republi-

---

[81] A. Szymański, *Między islamem a kemalizmem – problem demokracji w Turcji*, Warszawa 2008, s. 57.

[82] Ph. Robins*, The Opium Crisis and the Iraq War: Historical Parallels in Turkey–US relations*, „Mediterranean Politics" 2007, t. 12, nr 1, s. 26.

[83] D. Everett, *The Turkey of Atatürk; Social Process in the Turkish Reformation*. New York 1973, s. 245–260.

kę na drogę, jaką powinno kroczyć nowoczesne państwo, i odcięto je od panislamizmu. Odgórna modernizacja i westernizacja oderwana od procesów społecznych narzucała ludności nowy zestaw wartości bez dostosowania go do realiów społeczno-ekonomicznych. Doprowadziło to do jeszcze większej polaryzacji państwa na centrum i peryferie, co miało również konsekwencje dla polityki zagranicznej. Pozostawała ona w gestii niewielkiej grupy, czyli biurokracji państwowej, szczególnie Ministerstwa Spraw Zagranicznych i armii, które były z sobą silnie związane. Laicyzm i nacjonalizm, wykluczając społeczeństwo, jednoczył elity cywilne i wojskowe niejako przeciw niemu.

Laicyzacja przebiegała w trzech obszarach, pierwszy z nich opierał się na państwie, edukacji i prawie. Zapoczątkował ją już sułtan Mahmud, kontynuował Komitet Jedności i Postępu, a zakończył Atatürk przez usunięcie z konstytucji zapisu o islamie jako religii państwowej. System edukacji oddano pod nadzór ministra edukacji poprzez Ustawę o ujednoliceniu szkolnictwa z 1924 roku. Państwo miało kontrolować religię, dlatego zlikwidowano stanowisko szejhulislama i Ministerstwo do spraw Religijnych i Pobożnych Fundacji, zastępując je Dyrektoriatem do spraw Religijnych i Dyrektoriatem do spraw Fundacji Religijnych podległych premierowi[84]. Drugim obszarem był zamach na symbole religijne i zastąpienie ich należącymi do cywilizacji europejskiej. Skupiał się na zakazywaniu noszenia tradycyjnych nakryć głowy, ograniczaniu użycia religijnych strojów do nabożeństw w meczetach oraz krytycznych uwagach dotyczących hidżabu[85]. Kemaliści poszli nawet dalej, czyniąc niedzielę zamiast piątku dniem wolnym od pracy, przyjmując zachodni zegar, kalendarz, cyfry, wagi i miary, czy najbardziej radykalnie alfabet łaciński. Wszystko to, oprócz zmonopolizowania przez państwo widocznych oznak władzy i zeświecczenia społeczeństwa, miało zbliżyć obywateli do siebie i ułatwić komunikację z Zachodem. Zmiana sytuacji kobiet była podyktowana antyreligijnymi pobudkami, na które składały się promowanie emancypacji i nowych ról społecznych, między innymi wolnych zawodów.

Kolejne zmiany to wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego, szwajcarskiego kodeksu cywilnego, a karnego wzorowanego na faszystowskich Włoszech. Zrestrukturyzowano sektor bankowy, zniesiono tytu-

[84] M.T. Özelli, *The Evolution of the Formal Educational System and Its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic*, New York 2009, s. 77–92.

[85] S. Berman, *Islamism, Revolution, and Civil Society*, „Perspectives on Politics" 2003, s. 258.

ły honorowe, pozostawiając jedynie wojskowe. Powyższe reformy były przedłużeniem tych zapoczątkowanych jeszcze w okresie tanzymatu czy przez unionistów, skupionych na sekularyzacji edukacji i prawa. Nowością była sekularyzacja prawa rodzinnego, lecz, tak jak poprzednicy, kemaliści nie zmienili stosunków własnościowych. Reforma alfabetu opierającego się na słownictwie arabsko-perskim, nieprzystającego do zapisu tureckiego, stała się w dobie rozwoju prasy i telegrafu koniecznością. Już w epoce tanzymatu podjęto próby jego zmiany, później młodoturcy zalecali przyjęcie alfabetu łacińskiego, a Enver próbował zmienić istniejący. Po wybraniu alfabetu łacińskiego przez turkijskie republiki ZSRR, w Turcji również rozgorzała dyskusja na ten temat i ostatecznie komisja pod kierownictwem Atatürka również go przyjęła[86]. Sam Kemal objeżdżał, kraj by wytłumaczyć obywatelom, jak wygląda nowy alfabet, zachęcić ich do jego szybkiej nauki i rozprzestrzeniania go wśród pozostałych. Z nowym rokiem wprowadzono obowiązek posługiwania się nowym alfabetem w sferze publicznej.

Zmiana ta niewątpliwie potrzebna, niosła za sobą ideologiczną konieczność, by odciąć ludność turecką od jej osmańskich i bliskowschodnich tradycji muzułmańskich. Zaakceptowana przez społeczeństwo i dość szybko wdrożona, nie zapewniła jednak jednakowo szybkiej eliminacji analfabetyzmu. Słabość edukacji podstawowej na wsiach sprawiła, że analfabetyzm utrzymywał się na poziomie ponad 35%. Sam alfabet, zaprojektowany w myśl odzwierciedlenia dźwięków mówionego języka tureckiego, puryści wykorzystali do usunięcia arabskich i perskich słów, by stworzyć język turecki bez naleciałości, co doskonale oddawało ducha nacjonalizmu. Stworzono sztuczny język oparty na wyrazach dialektalnych, pochodzących ze starożytności i języków turkmeńskich, niezrozumiały dla większości społeczeństwa. Na ratunek przyszła teoria słoneczna wiedeńskiego orientalisty Kvergica, zakładająca, że język turecki jest najbardziej podobny do prajęzyka, od którego swój początek wzięły inne języki właśnie za pośrednictwem tureckiego. Dlatego nie trzeba już było go oczyszczać.

Kolejnym mitem utrwalanym w świadomości jako turecka teza historyczna jest pochodzenie Turków. Mieli oni być potomkami białych mieszkańców Azji Środkowej zmuszonymi do migracji do Europy, Chin i na Bliski Wschód wskutek susz i głodu. To oni właśnie stworzyli największe cywilizacje. Tego typu zabiegi miały wpoić Turkom dumę z hi-

[86] N. Yalın, *The Turkish Language Reform: A Unique Case of Language Planning in the World*, „Bilim dergisi" 2002, vol. 3, s. 9–13.

storii i tożsamości narodowej niezwiązanej jednak z Imperium Osmańskim. Ponadto przez teorię, że hetyci byli proto-Turkami, chciano utwierdzić ludność w przekonaniu, iż Anatolia od początku należała do Turków, podbudować tożsamość narodową i zespolić społeczeństwo[87]. Można przyjąć za pewnik, iż Atatürk i jego współpracownicy naprawdę w nią wierzyli. Skrajny nacjonalizm, który, jakby się wydawało, stał w opozycji do zachodniego sposobu życia i naśladowania go, w rzeczywistości tylko ułatwił jego przyjmowanie. Właśnie dzięki oddalaniu Turcji od bliskowschodniego dziedzictwa uwypuklano to czysto tureckie. Reformy kemalistów zupełnie zmieniły Turcję, która do tej pory była postrzegana jako muzułmański kraj niezachodni. Tę właśnie przeszłość Turcy odrzucili i zaczęli dążyć do zintegrowania się z Zachodem.

Trzecia z płaszczyzn laicyzacji obejmowała życie społeczne i związany z nim islam ludowy, który w postaci zakonów derwiszy stanowił ważne miejsce w ludzkiej świadomości. Zakony pełniące funkcje religijne i społeczne oferowały mistyczne i emocjonalne doświadczenia[88]. Integrowały, zapewniały poczucie bezpieczeństwa i były podstawą społecznej ruchliwości. Jednak przez oplatające cały kraj sieci konwentów i świątyń, zobowiązanie do posłuszeństwa względem szejchów oraz sekretną kulturę bractwa stanowiły zagrożenie dla rządu. Były dużo trudniejsze do wykorzenienia niż elementy będące częścią religii oficjalnej. Bractwa zeszły do podziemia, a upolityczniony islam stał się przestrzenią dla opozycji. Próbowano na różne sposoby zmodernizować islam i unarodowić go przez takie zabiegi, jak *ezan*[89] po turecku, melorecytacja Koranu do skomponowanej przez państwowe konserwatorium kompozycji.

Said Nursi, szejch zakonu nakszbandijja, chociaż wziął udział w kontrrewolucji w 1909 roku, podczas wojny popierał ruch oporu, ale ostrzegał przed laicyzacją. Przesiedlony po powstaniu razem z innymi Kurdami do Isparty, zaczął szerzyć idee, które zebrane w różnych broszurach i książeczkach otrzymały miano *Przesłania Światła*. Jedność z Bogiem miała być według niego podstawą życia muzułmanina, który zgłębiając nauki ścisłe i technikę, służył islamowi i stanowił jedyny prawdziwy fundament integracji społecznej. Kemaliści walczyli z nim jako osobą wykorzystującą religię do celów politycznych, zakazując

[87] H. Yükseker, *Turkish Language Reform: An Early Example of Language Planning*, Toronto 1982, s. 94.

[88] E. Zurcher, *Turcja*..., s. 191.

[89] Wezwanie na modlitwę przez muezzina z minaretu, zwykle po arabsku.

publikacji jego dzieł. Zyskał on jednak tak wielu wyznawców swej idei kopiujących jego pisma ręcznie i rozszerzył swe wpływy w kraju i za granicą.

Braki na płaszczyźnie ideologicznej i atrakcyjności emocjonalnej wypełniał w pewnym sensie kult, powstały już za życia, otaczający Mustafę Kemala. Wznoszono jego pomniki, kreowano go na zbawcę, nauczyciela i ojca narodu. W szkołach i na uczelniach prowadzono indoktrynację wyraźnie skupioną na jego osobie. Pomocny okazał się fakt, że nie kojarzono go z żadną ściśle określoną ideologią. Atatürk w późniejszym okresie wycofał się z polityki, pozostawiając kierowanie państwem İsmetowi, a sam zajął się konkretnymi reformami, na przykład pisma czy języka. Narastały jednak między nimi napięcia. Wycofany prezydent nie miał bezpośredniej styczności z bieżącymi sprawami rządu. Spotykał się jedynie w swej posiadłości z różnymi ekspertami, debatował o problemach kraju, nakreślał z nimi plany i decydował. Zaniepokojony utworzeniem się tego gabinetu cieni premier często miał inne plany, chciał podejmować odmienne decyzje. Jednak Kemal, bez wątpienia ciągle pozostający głównym decydentem kraju, często blokował je lub zmuszał ministra do złożenia rezygnacji bez konsultacji z premierem. Wywiązał się oficjalny konflikt, w wyniku którego Atatürk zażądał ustąpienia İsmeta, a na jego miejsce powołał Mahmuda Celala.

W ciągu ostatnich dwóch lata życia Atatürk stał się nieprzewidywalny i szybko się irytował. Wysoce prawdopodobne, iż wiązało się to z pogorszeniem się jego stanu zdrowia. Po przebytych dwóch zawałach serca przyszła kolej na marskość wątroby spowodowaną nadmiernym piciem alkoholu. Fakt ten długo starano się ukryć przed społeczeństwem. Mustafa Kemal zmarł 10 listopada 1938 roku w pałacu Dolmabahçe[90].

[90] Atatürk, Ministry of Culture and Turism, http://www.kultur.gov.tr/EN,31350/biography-of-ataturk.html [dostęp: 23.02.2015].

4. KULTUROWE ŹRÓDŁA KULTURY STRATEGICZNEJ

4.1. Mity i legendy

W Mongolii w VI wieku powstało państwo Błękitnych Turków. Koczowniczy tryb życia i duża mobilność uczyniły z mieszkańców Ałtaju najruchliwszą etnicznie grupę w Europie i Azji. Wśród nich na pierwszym miejscu pod względem częstotliwości migracji znajdowały się ludy stepowe wywodzące się z plemion Hiung-nu, czyli Turcy. Wyodrębnili się oni z ogromnej mieszanki azjatyckich nomadów, a nazwę swą wzięli od jednego z bliskich sobie plemion. Istnieje wiele legend dotyczących ich pochodzenia, należą do nich między innymi fantastyczne, a także te przekazane przez źródła chińskie. Według tych legend wywodzić się mieli oni od wilczycy, która zaopiekowała się chłopcem ocalałym z rzezi dokonanej na jego plemieniu. Miała mieć z nim dziesięciu synów, którzy z kolei spłodzili swoje potomstwo. Przez kilka pokoleń żyli w pieczarze, aż w końcu wyszli z niej i zamieszkali na stokach Ałtaju, przypominającego swym kształtem hełm – *t'ukue* – od którego wzięli swą nazwę[91]. Słowem „Turek" w XIX wieku określano posługującego się dawnym językiem, najczęściej anatolijskiego chłopa, zacofanego analfabetę – znaczyło ono prawie tyle co polskie określenie „cham".

Podobnych legend było więcej, zmieniały się tylko postaci, ale trzon, w którym wilczyca rodziła dzieci człowiekowi, pozostał ten sam. Późniejsza wersja głosi, że to wilk miał dzieci z kobietą, córką władcy. Ten bliżej nieokreślony kult wilka ma swe odzwierciedlenie w tradycji wieńczenia buńczuków wojsk tureckich złotą głową wilka. Kult wilka z czasem przemienił się w oddawanie czci bohaterskim przodkom. Szlachetny wilk Aszyna przeniósł nazwę *türk* (silny, mocny) na plemiona zamieszkujące przedgórza mongolskiego Ałtaju. „Rzemiosło wojenne było dla nomady czymś tak naturalnym, że każdy inny sposób egzy-

[91] S. Kałużyński, *Tradycje i legendy ludów tureckich*, Warszawa 1986, s. 3–9.

stencji wydawał mu się niedorzeczny. Sukcesy utwierdzały go w przekonaniu, że postępuje słusznie". Wielu władców tureckich plemion powoływało się na genealogię biorącą początek od wilka lub wilczycy. Symbolem Pierwszego Kaganatu został obrany Bozkurt[92].

4.2. Tożsamość i kreacja narodowości

Peter J. Katzenstein uważa kulturę i tożsamość za ważne uwarunkowania polityki bezpieczeństwa państwa. Argumentuje, że państwa definiują swoje bezpieczeństwo w odpowiedzi na czynniki kulturowe. Kultura dotyczy tu tożsamości i lojalności. Tożsamość w układzie międzynarodowym zapewnia każdemu państwu zrozumienie nie tylko siebie, ale także innych państw, ich interesu, roli i motywów. Turcy częściowo mieli problem ze swą tożsamością, dlatego że republika rozciągała się na dwóch kontynentach i w ciągu wieków była zamieszkiwana przez różne cywilizacje. Przenikanie się kultury chrześcijańskiej i muzułmańskiej, cywilizacji europejskiej i orientalnej, a także szczególne położenie geograficzne miast, takich jak Stambuł, czyni je fascynującym centrum turystyki i miejscem, w którym ludzie z Zachodu mogą żyć, nie rzucając się w oczy[93]. Republika stała się oficjalnym następcą imperium, obejmując swymi granicami serce Porty. Przejście od imperium do Republiki wiązało się z reorganizacją polityczną na zupełnie innych zasadach. Turcja miała się stać państwem narodowym według wzorców zachodnich.

Tożsamość Turcji jest skomplikowana i ambiwalentna. Długi proces westernizacji i jej ograniczone, ale nieprzezwyciężone muzułmańskie i wschodnie cechy wywarły na nią ogromny wpływ. Dodatkowo trzeba wziąć pod uwagę trudne warunki przejścia od monarchii do republiki, a także kulturę bezpieczeństwa odziedziczoną po Porcie. Nowa elita władzy, która była świadkiem upadku imperium, nie mogła przez to doświadczenie darzyć zaufaniem Zachodu. W ramach Imperium Osmańskiego większość identyfikowała się przede wszystkim z religią, jaką był głównie na jego terenach islam. Konsekwentna sekularyzacja, centralny element rewolucji tureckiej i proces tworzenia tożsamości oraz upowszechnianie jej przez elity pociągnęły za sobą walkę z islamem i wpływami religijnymi. Deosmanizacja życia społeczno-politycznego państwa i polityki zagranicznej, przeniesienie stolicy do Ankary miało swe

[92] M.N. Sepetçioğlu, *Synowie Bozkurta. Tureckie legendy i mity*, Warszawa 1977.
[93] Ch. McPherson, *Turkish Identity* [dostęp: 18.04.2015].

początki w rządach młodotureckich i wyciągnięciu wniosków z ewolucji Porty.

Rozwój tureckiej tożsamości narodowej odbył się w ramach modernizacji na drodze reform formalnych, prawnych, społecznych, edukacyjnych i kulturalnych. Modernizacja i tworzenie tożsamości narodowej były inicjowane i przeprowadzane odgórnie, w paternalistyczny sposób przez państwowe elity kierowane przez Mustafę Kemala. Nie były naturalną potrzebą społeczeństwa i nie wyszły od niego. A. Kadıoğlu napisał: „Proces oświecenia na Zachodzie stał się projektem w ramach tureckiej modernizacji"[94]. Analiza społeczeństwa po pierwszej wojnie światowej, jakiej dokonał Atatürk, była pogardliwa. Widział tylko jego polityczne, społeczne i kulturowe zapóźnienie. Rozwiązaniem były dla niego radykalne zmiany, aby mogło odnaleźć się wśród mocarstw europejskich w powojennym ładzie politycznym. Jego misją było doprowadzenie narodu do tego samego poziomu, jaki prezentowali Europejczycy. Chciał, aby Turcja stała się częścią międzynarodowej społeczności nowoczesnych narodów[95]. Naród jest społecznie skonstruowaną koncepcją wyobrażoną przez ludzi, którzy uważają się za należących do tej wspólnoty[96]; takie poczucie przynależności, czyli obraz siebie i tożsamości w pryzmacie narodowym, najpierw musiało zostać stworzone. Dokonał tego Mustafa Kemal, który odegrał główną rolę w inicjowaniu zmian politycznych i społecznych. Były one podstawą rewolucji i stworzenia tureckiej tożsamości narodowej[97].

> Atatürk nie tylko wymyślił nowy naród turecki, wmawiając mu nową przyszłość i przeszłość, ale i siłą – nie zawsze łagodnej – perswazji narzucił mu nową obyczajowość, nową kulturę prawną, (…) Aby drastycznie zerwać z osmańską przeszłością, wprowadził alfabet łaciński (…). Zarządził równouprawnienie.

---

[94] A. Kadıoğlu, *Republican Epistemology and Islamic Discourses in Turkey in the 1990s*, „The Muslim World" 1998, January vol. 88, no. 1, s. 6.

[95] Sina Akşin, *The Nature of the Kemalist Revolution*, http://www.unaturkey.org/dergilerbulletins/38-say-02-number-02-october-1999-/58-the-nature-of-the-kemalist-revolution-.html [dostęp: 22.04.2015].

[96] Benedict Anderson ukuł termin „wspólnoty wyobrażonej" w odniesieniu do pojęcia narodu i jego *Wspólnoty wyobrażonej. Refleksje nad pochodzeniem i rozprzestrzenianiem się nacjonalizmu*, opublikowane po raz pierwszy w 1983 roku przez Verso, Londyn, Wielka Brytania i Nowy Jork, USA

[97] A.M. Schön, *The Construction of Turkish National Identity: Nationalization of Islam & Islamization of Nationhood,* Tilburg 2013, s. 2.

(…) Ta rewolucja była możliwa dlatego, że sułtanat – jak u nas targowica – zdyskredytował się doszczętnie, akceptując dokonany w Sèvres rozbiór Anatolii[98].

Pomysły Kemala na nowe państwo były związane z nową tożsamością, a jego rola, jako założyciela narodu tureckiego, przejawiała się nawet w przydomku „Ojciec Turków", który został mu nadany przez parlament. Głównym pytaniem dotyczącym tureckości, jakie zadawano, było kto i/lub jakim zamierza być Turkiem?[99] W 1921 roku ogłoszono, że suwerenność narodowa należy wyłącznie do narodu tureckiego reprezentowanego przez zgromadzenie i władzę wykonawczą Zgromadzenia Narodowego powierzoną radzie z Mustafą Kemalem na czele[100]. Ustawa zasadnicza stanowiła przełomowy etap przejścia z wieloetnicznego imperium do państwa narodowego. Po raz pierwszy pojęcie narodu tureckiego oficjalnie weszło do dyskursu o legitymizacji władzy politycznej. Co ważne, oznaczało to konieczność zdefiniowania narodu tureckiego, a także stworzenia i podtrzymywania tożsamości narodowej. Większość mieszkańców wciąż myślała o sobie przede wszystkim jako o muzułmanach, a nie obywatelach tureckich. Zaistniała więc potrzeba, by kemaliści tchnęli życie w formalnie ustanowione państwo narodowe i stworzyli poczucie narodowości tureckiej[101]. W świecie, w którym Europa jest postrzegana jako chrześcijańska, a Azja Mniejsza jako muzułmańska, zniesienie kalifatu miało symbolizować zwrot ku Europie i odwrócenie się od Azji. Rewolucja kemalistyczna zakładała upowszechnianie oficjalnej ideologii narodowej i refom mających za zadanie zmniejszenie ewentualnego wpływu islamu na społeczeństwo. Kemaliści wyszli z założenia, że trwałość sekularyzmu może być zapewniona tylko przez trwałe usunięcie tradycyjnych wartości kulturowych i symboli. Osmański system społeczny oparty na przynależności i insygniach religijnych wyrażonych tradycyjnym ubiorem został usunięty z codziennego życia przez zmianę na charakter zachodni.

Republika nie odcięła się całkowicie od intelektualnego i politycznego środowiska XIX wieku. Atatürk i jego najbliższe otoczenie byli wykształceni w zmodernizowanych szkołach ówczesnego reżimu i poddani indoktrynacji przez idee Młodych Turków. Byli pokoleniem, które

[98] A. Krzemiński, *Wszyscy jesteśmy Turkami*, „Polityka" 2006, 25 marca, nr 12 (2527), dodatek *Niezbędnik Inteligenta*, s. 14–15.

[99] D. Waxman, *Islam and Turkish National Identity: A Reappraisal*, „Turkish Yearbook of International Relations" 2000, vol. 30.

[100] Encyclopaedia Britannica, *Turkish War of Independence*, http://www.britannica.com/place/Turkey/Arts-and-media#toc44425 [dostęp: 22.03.2015].

[101] *Ibidem*.

Turcja przygotowała do XX wieku. Odziedziczyli również późnoosmańską zewnętrzną i wewnętrzną percepcję zagrożeń. Obrona laicyzmu i jedności narodowej wytyczyła drogę do oceny zagrożeń. Debata nad laicyzmem i kulturowo-etnicznym pluralizmem była postrzegana jako zagrożenie dla bezpieczeństwa wewnętrznego. Niemniej jednak, w tym samym czasie, Atatürk i jego towarzysze oddalili się od tradycji młodotureckich. Przede wszystkim byli realistami, nie akceptowali irredenty, ograniczali nacjonalizm do granic republiki (Anatolii i Wschodniej Tracji). Odrzucili rewizjonistyczne doktryny, takie jak panislamizm lub panturkizm. Demonstrowali swe preferencje dla kultury zachodniej, przy jednoczesnym zaznaczeniu niezależności i integralności terytorialnej. Mimo że krytykowali tendencje europejskie do ekspansjonizmu, Zachód stanowił dla nich źródło inspiracji. Dla Atatürka współczesna cywilizacja była pojęciem dynamicznym, które oznaczało ciągły postęp.

Ingerowanie przez mocarstwa w wewnętrzne sprawy imperium poprzez grupy religijne i etniczne było przyczyną jego rozpadu. Dlatego też tworząc republikę, za jej zasadę uznano homogeniczność etniczną i religijną, to znaczy areligijność państwa. Taka narzucona jednorodność pociągała za sobą ostry sprzeciw ludności kurdyjskiej zamieszkującej głównie wschodnie tereny kraju. Konflikt wewnątrzpaństwowy, oprócz ogromnych kosztów, jakie pochłonął, implikował również negatywne skutki dla stosunków zewnętrznych.

4.3. Problem narzuconej „jednorodności narodowości"

Turcja od początku swego powstania była na procesie wynarodawiania, którego celem miały być idea łącząca mieszkańców Anatolii i zmobilizowanie ich do walki w obronie jedności i niepodzielności. To właśnie pragmatycznie i instrumentalnie stworzony przez Atatürka turecki nacjonalizm okazał się najskuteczniejszy wśród bliskowschodnich. Turek jako obywatel nowego państwa był jego gwarantem i uzasadnieniem. Brak miejsca dla pozostałych mniejszości etnicznych zamieszkujących jego ziemie doprowadził do przymusowej asymilacji[102]. „Każdy, kto jest związany z państwem tureckim, przez obywatelstwo jest Turkiem"[103].

[102] A. Szymański, *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse,* Warszawa 2011, s. 28.

[103] Art. 66 Tureckiej Konstytucji.

Znaczyło to, że negowano istnienie innych narodowości poza turecką – ludy pochodzenia kaukaskiego: Abchazów i Czerkiesów, Lazów, Romów, Asyryjczyków, Ormian i Żydów. Kurdowie, którzy stanowią do tej pory najliczniejszą mniejszość, już dwa lata po ukonstytuowaniu się granic Turcji i wobec rewizji traktatu z Sèvres postanowili zawalczyć o swą niezależność. Kolejno w latach 1925, 1930 i 1937 Kurdowie wzniecali powstania, w wyniku których rząd przeprowadzał liczne akcje wysiedleńcze na zachód, zmieniał nazwy miejscowości na tureckie czy zakazał obchodów kurdyjskiego Nowego Roku. Już po pierwszym powstaniu Atatürk wydał rozporządzenie o zakazie używania języka kurdyjskiego, a co się z tym wiązało – nałożył kary na używających go lub o to podejrzanych oraz zabronił publikowania w nim. Turecki Kodeks karny z 1926 roku w artykułach 141 i 142 zakazywał również kurdyjskiego folkloru, poezji i muzyki jako czynników osłabiających poczucie narodowe. Polityka wobec Kurdów skupiała się na ich izolacji, przez co Anatolia Wschodnia była niedoinwestowana, a jej mieszkańcy byli w dużej mierze analfabetami. Wybuchały powstania o charakterze religijno-etnicznym, sprzeciwiano się bowiem wynarodawianiu, a także polityce laicyzacji, która wiązała się z zamykaniem szkół i bractw religijnych stanowiących ostatni bastion kurdyjskiego języka i kultury. Tak więc kurdyjska odrębność kształtowała się przez pryzmat tureckiego nacjonalizmu, ich ruch narodowy był w tamtych latach rozproszony, a na co dzień używali języka tureckiego.

Dzieje tureckiego ruchu narodowego obejmujące lata 1919–1927 wygłoszone w trakcie kongresu RPL przez Mustafę Kemala, miały postać raportu, który kończy się wraz z powstaniem PPR. *Nutuk* miał być dla Turków dokumentem historycznym usprawiedliwiającym przeprowadzenie przez Mustafę czystek w latach 1925–1926, krytycznie odnoszącym się do przywódców PPR. Kemal Pasza chciał umniejszyć zasługi dawnych współpracowników, przedstawiając ich jako niekompetentnych, a wręcz jako zdrajców wątpiących w pomyślność działań na rzecz ratowania kraju. Zaś on sam, stanąwszy na czele ruchu, poprowadził kraj ku niepodległości. Mowa ta nie uwzględnia wydarzeń związanych z rozwojem ruchu oporu przed 1919 rokiem, kiedy to Mustafa Kemal przybył do Anatolii. Zniekształca ona prawdę historyczną przez przedstawienie walki w kategoriach ustanowienia państwa tureckiego. A uznając za drugi już kongres RPL (pierwszy w Sivas) utożsamił go z ruchem narodowowyzwoleńczym, zmonopolizował jego dziedzictwo i zdeterminował wizję narodzin państwa[104].

[104] E. Zurcher, *Turcja*..., s. 175.

4.4. Atatürk a turecka kultura i sztuka

Atatürk przywiązywał wyjątkową wagę do kultury, stwierdził nawet, że „kultura jest fundamentem Republiki Tureckiej", a ponadto dodał: „będziemy dokonywać ekspansji i powodować rozwój kultury tureckiej w każdej epoce jako filarze republiki"[105]. Jego pogląd na kulturę obejmował spuściznę twórczą narodu, a także najlepsze wartości światowej cywilizacji, podkreślające osobisty i uniwersalny humanizm. Kultura była dla niego podstawowym elementem tworzącym godność ludzką, opisywał turecką ideologię jako „patriotyzm zmieszany z wyniosłym humanistycznym ideałem"[106]. Atatürk podkreślał potrzebę wykorzystania wszystkich żywotnych elementów dziedzictwa narodowego, w tym starożytnych kultur tubylczych, sztuki i techniki całej cywilizacji świata, przeszłej i obecnej. Dał impuls do badań wcześniejszych cywilizacji Anatolii – w tym Hetytów, Frygów, Lydian i innych. Preislamska kultura Turków stała się przedmiotem rozległych badań, które wykazały, że na długo przed Seldżukami i Imperium Osmańskim Turcy tworzyli już cywilizacje. Atatürk podkreślał również wartość sztuki ludowej i wsi jako źródła tryskającego turecką twórczością. Sztuki wizualne i plastyczne (których rozwój został zatrzymany przez konserwatywnych urzędników osmańskich, twierdzących, że wizerunek ludzkiej postaci to bałwochwalstwo) rozkwitły w czasie prezydentury Atatürka. Otwierano wiele muzeów, architektura zyskała nową energię, a zachodnia muzyka klasyczna, opera i balet czy teatr dokonały imponujących postępów.

Kilkaset domów ludowych i izb ludowych w całej Turcji dało mieszkańcom i młodzieży możliwość różnorodnych działań artystycznych, sportowych i innych związanych z kulturą. Publikacje książkowe i magazyny przeżywały okres rozkwitu. Przemysł filmowy zaczął się rozwijać. We wszystkich dziedzinach życia kulturalnego inspiracja Atatürka spowodowała ogromny postęp. Turcja Atatürka jest żywym dowodem kreowanego przez niego ideału – kraju o własnej bogatej kulturze narodowej otwartego dla dziedzictwa cywilizacji światowej oraz domu wyposażającego w nowoczesną technologię.

[105] Columbia University, *Mustafa*…, s. 86.
[106] *Ibidem*.

4.5. Tradycja wojskowości

Koczownicze ludy tureckie pozostające w dość luźnych związkach łączyły się przeważnie w celach wojennych. Słowo *türk* było określeniem siły zbrojnej lub naczelnego wodza. Kultura wyrosła na gruncie podbojów cechowała się organizacją wojskową, w której decyzje podejmowano wspólnie, po uprzednim przemyśleniu działania. Podział łupów i jeńców rozkładał się hierarchicznie, większość przypadała wodzom i plemiennej arystokracji, rodząc tym samym głębokie rozwarstwienie społeczne. Wojna tworzyła niejako naturalny stan dla tych ludów. Obóz wojskowy stanowił mieszkanie, niezbędnymi narzędziami był oręż, a najwierniejszym towarzyszem – koń[107]. Ze względu na analfabetyzm nomadów nie mamy zbyt wielu informacji z wczesnego okresu plemion tureckich, szczególnie jeśli chodzi o historię wojskowości. Fragmenty, które przetrwały, zostały zniekształcone w sagach i legendach, opartych na religijnej walce dobra ze złem. Przyczyniły się do tego również nacjonalistyczne interpretacje historii osmańskiej[108].

Siła i słabość osmańskiego wojska były wynikiem środkowoazjatyckich korzeni, a co za tym idzie – podobieństw do wczesnych turecko-mongolskich wojsk. Podstawę tradycji wojskowej stanowiło łucznictwo konne. Z niewielkimi zmianami ich taktyka i uzbrojenie nie uległy zmianie przez stulecia. Łucznicy walczyli na małych koniach stepowych przy użyciu łuku kompozytowego, wykonanego z rogu bawoła, drewna i ścięgien. Używali także mieczy, bojowych toporów, maczug, a niekiedy i cepów, lecz nie wykorzystywano lanc i oszczepów. Wojownicy odziani byli w skóry i szaty wyścielane wełną oraz metalowy hełm lub skórzane nakrycie głowy. Noszenie metalowej zbroi, w większości była to kolczuga, nie było powszechne, gdyż mogli sobie na nią pozwolić tylko bogaci lub elity wojskowe. Brak zbroi wiązał się również z ograniczonymi możliwościami przenoszenia dużych ciężarów przez małe konie. Dla większości wojowników małe okrągłe tarcze stanowiły jedyną ochronę. Zaletą takiego uzbrojenia była duża mobilność. Władca lub głównodowodzący znajdował się w centrum, ze swymi najlepszymi jednostkami, wzdłuż których biegły dwa skrzydła. Jego zastępca był odpowiedzialny za lewe skrzydło. Siły zwiadowcze osłaniały przód, a kilka niezależnych jednostek zabezpieczało boki i tył. Chorągwie i gwizdy wystarczyły, by komunikować się z wojownikami. Taktyka ataku opierała się na wysła-

[107] Z. Żygulski jun., *Broń wschodnia*, Warszawa, 1986, s. 20–34.
[108] *Ibidem*.

niu deszczu strzał zaraz po pierwszym kontakcie, podczas gdy główna formacja czekała na odpowiedź wroga lub rozpoczynała atak ze strony skrzydła. Jeśli wróg nie mógł wytrzymać ataków, skrzydła zaczynały go otaczać, a do nich dołączało centrum. Najczęstszą taktyką było zaatakowanie wroga w kilku falach i zasypanie go gradem strzał bez wchodzenia w zasięg jego broni. Ogólnie każda linia atakowała trzy razy, by następnie kolejna zajęła jej miejsce. Każdy kawalerzysta posiadał trzy konie, niekiedy było ich pięć. Podczas wymiany linii miał on możliwość odpoczynku i zmiany konia. Często armie udawały odwrót, by zwabić przeciwnika, który nie był już w stanie wydostać się z takiego potrzasku. Ze względu na swój charakterystyczny kształt i masowe polowania koczownicze wojskowe formacje nazywane były formacjami półksiężyca lub wilczymi. Sukces koczowniczych formacji bojowych zależał od zaskoczenia, podstępu, mobilności, lepszej znajomości terenu i słabości wroga[109].

Wprowadzenie broni palnej i braki związane z rozwojem strukturalnym zakończyły wyższość wojsk koczowniczych. Mongołowie, którzy najechali Syrię, nie byli w stanie jej utrzymać, gdyż ich liczebna armia nie zdała egzaminu w nowych warunkach geograficznych i środowiskowych. W konfrontacji z wysoko wykwalifikowaną ciężką jazdą Mameluków posiadającą konnych łuczników Mongołowie nie mieli szans. Małe, oparte na niewolnikach i bardzo dobrze wyszkolone elitarne siły muzułmańskie były przykładem do naśladowania dla licznych ludów Bliskiego Wschodu[110]. Ważna dla rozwoju wojska osmańskiego była zwycięska bitwa na równinie Bafeus, jaką Osman stoczył z Bizancjum. Kawalerię, siłę dominującą w armii, tworzyli nomadowie, łucznicy konni i ochotnicy, którzy walczyli według zasad tradycyjnej taktyki stepowej: skutecznie stosując wywiad, wybierając pole bitwy, zaskakując i nękając wroga kolejnymi atakami kawalerii i gradem strzał. Duży wpływ miały także bractwa, gdyż były to organizacje socjoekonomiczne, religijne i polityczne, a także paramilitarne. Produkowały broń i sprzęt wojskowy, a ponadto wchodziły w skład lekkiej jazdy. Ich nadrzędnym celem była konsolidacja terenów podbitych przez ustanowienie swych oddziałów w okupowanych miastach.

Proch strzelniczy i broń strzelecka były wykorzystywane w średniowieczu podczas XIV-wiecznych bitew i oblężeń. Osmanie mieli na

[109] M. Uyar, E.J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Santa Barbara 2009, s. 2–19.

[110] *Ibidem*.

swoim wyposażeniu kilka rodzajów takiej broni. To właśnie artyleria odegrała istotną rolę podczas oblężenia Konstantynopola i przesądziła o wygranej. Kontakty handlowe z Dalekim Wschodem pozwoliły na szybkie wyposażenie armii. Na początku XIV wieku tureckie wyroby metalurgiczne były pożądane przez nieustająco toczące wojny miasta włoskie. Miasta włoskie były zależne od polityki papiestwa czy mocarstw sąsiadujących posiadających najlepszy dostęp do manufaktur odpowiedzialnych za budowę dział Porty. W Edirne założono pierwszą odlewnię dział będącą przykładem dla podobnych zakładów w Europie Zachodniej[111].

W walce między sobą zarówno Bizantyjczycy, jak i Osmanie wykorzystywali religię, by uzasadnić i legitymizować cele prowadzonych wojen. Osmanie byli bardzo pragmatyczni, korzystali z usług renegatów, najemników, a także opracowywali mechanizmy współistnienia i wspólnej egzystencji dla ludności podbitej. Byli oni militarnie silniejsi od Bizancjum. Zjednoczeni i zdolni do prowadzenia wspólnych działań, a ponadto tolerancyjni na tyle, by pomieścić wszystkie grupy religijne i etniczne, okazali się również bardziej pragmatyczni w zapożyczaniu instytucji i uczeniu się przydatnych metod od wroga. Poprzez tworzenie lokalnych sojuszów i współpracy czy zachęcanie do konwersji udało im się utrzymać podbite terytoria. Po wydaniu dekretu dotyczącego utworzenia korpusu Yaya (pieszego), wielu młodych wieśniaków dało się skusić stałymi dochodami, jakie w nim uzyskiwano, i szybko go sformowano. Nie była to typowa jednostka wojskowa, jej żołnierze pracowali w swoim gospodarstwie rolnym w czasie pokoju i choć nie otrzymywali wynagrodzenia, byli zwolnieni z niektórych podatków[112].

W państwie i armii obowiązywał system lenny, a całą ziemię uprawną w krajach podbitych dzielono według wartości podatkowej (*Timár*). Oddawano ją dowódcom i żołnierzom, według ich zasług i wkładu w podbój[113]. Timarioci zaopatrzeni w konia, broń i pełne uzbrojenie tworzyli jazdę zwaną spahisami, byli objęci obowiązkiem uczestniczenia w kampaniach wojennych. Dzięki zwycięstwom w kolejnych kampaniach mogli powiększyć obszar posiadania, lecz jeśli przegrali bądź uciekli z pola bitwy, tracili swe prawa i byli poddawani karze. Zdobywani podczas walk niewolnicy po raz pierwszy zostali objęci specjalnym

[111] P. Fleischer, *Turecki potencjał przemysłowo-obronny*, http://www.stosunki.pl/?q=content/turecki-potencja%C5%82-przemys%C5%82owo-obronny [dostęp: 22.04.2015].

[112] M. Uyar, E.J. Erickson, *A Military*…, s. 22–35.

[113] D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2007, s. 26–34.

podatkiem zwanym *Pěnčík* (jeden z pięciu), na mocy którego odsyłano jednego z pięciu do centralnego skarbca. Byli szkoleni i zorganizowani w ramach nowego korpusu zwanego janczarami. Bośniacy, Serbowie, Bułgarzy, Albańczycy – zobowiązani byli do oddawania co jakiś czas w służbę sułtanowi chłopców w wieku 7–8 lat, którzy musieli przyjąć islam. Pozbawieni wszelkich więzów rodzinnych tworzyli rodzaj bractwa żołnierskiego, żyli w żelaznej dyscyplinie jedynie dla łupu i wojny. W założeniu korpus janczarów miał stanowić siłę zbrojną przeciw wrogowi wewnętrznemu. Akindżiowie (tur. *Akıncılar*) stanowili zaś lekką jazdę używaną często do celów wywiadowczych. Dyscyplina, porządek i spokój w obozie tureckim czy niechęć do używania trunków czyniły armię silną i zwycięską. Na wyprawy wojenne wyruszano zazwyczaj wiosną, a armia w polu ustawiała się w kształt półksiężyca.

„Wojsko tureckie, uważane za niezwyciężone, budziło powszechny postrach"[114]. Za czasów panowania Sulejmana Wspaniałego państwo przeżywało swój rozkwit, a armia zdobyła niesłychaną sławę. Udało się wtedy podbić Belgrad, pokonać Węgrów i przeprowadzić oblężenie Wiednia. Rozbudowano znacznie flotę wojenną, mając w planach zawładnięcie basenem Morza Śródziemnego. „Turcy, chwaleni za bitność i karność, tworzyli nieraz gwardie przyboczne różnych władców perskich i arabskich, dochodząc w końcu do władzy w kraju, w którym początkowo pełnili funkcję służebną"[115]. Przykładem tego może być dynastia Mameluków w Egipcie. Wojsko osmańskie epoki Sulejmana Wspaniałego było znane z zaawansowanego systemu logistycznego, regularnie wypłacanych pensji i prawidłowego żywienia żołnierzy. Już pod koniec panowania Sulejmana rozpoczął się jednak okres niepowodzeń, a w bitwie pod Lepanto Turcy ponieśli znaczącą klęskę zadaną przez zjednoczoną flotę chrześcijańską. Następny wiek odkrył słabości Porty, przyniósł kryzys gospodarczy i bunty wojskowe. Wiek XVII był natomiast bardzo burzliwy. Chociaż sułtani skonsolidowali swą pozycję w północnych Bałkanach, imperium straciło władzę w zachodnim Iranie i większości północnego Kaukazu. Osmanie ponieśli klęskę pod Wiedniem w 1683 roku z powodu błędnych decyzji dowódców i braków w wyposażeniu armii. Wiele z XVII-wiecznych problemów Osmanów było związanych z malejącą skutecznością sił zbrojnych. Już wtedy zaczął tworzyć się ruch reformatorski, jednak dyskurs zanadto skupiał się na samym kierunku reform. Przeciwstawiano wtedy tradycyjne

[114] Z. Żygulski jun., *Broń*…, s. 15.
[115] *Ibidem*, s. 16.

osmańskie rozwiązania z okresu klasycznego innowacjom taktycznym współczesnej Europy. Po latach zdecydowano się na reformację wojska na wzór francuski. Wyeliminowano spahisi jako klasę, a następnie transformacji poddano siły prowincjonalne i elitarny korpus janczarów, a wszystkie związane z nim siły rozwiązano.

Koniec trzeciej wojny austriacko-tureckiej uznawany jest za koniec tureckiej przewagi militarnej i początek stagnacji oraz przyszłego upadku. Napływ amerykańskiego srebra i związana z nim cenowa rewolucja, presja demograficzna, wzrost znaczenia państw zachodnich pod względem wojskowym i gospodarczym odegrały pierwszoplanową rolę w korumpowaniu osmańskiego systemu wojskowo-administracyjnego. Najbardziej szkodliwymi skutkami ubocznymi transformacji były bunty, niepokoje społeczne i bandytyzm. Era tulipanów była znaczącym punktem w historii wojska osmańskiego. Wtedy po raz pierwszy większość członków elity rządzącej zdała sobie sprawę z europejskiej przewagi militarnej i dostrzegła potrzebę zrozumienia jej przyczyn. Najważniejszą reformą okresu przejściowego (1730–1770) była reforma *Humbaracı Ocağı* (korpusu artylerii) czy *Nizam-ı Cedid* – „nowy porządek"[116]. Sułtan Selim III podjął się modernizacji wojska i chciał utworzyć nową formację regularnej armii oraz flotę na wzór europejski. Zreorganizował artylerię i przebudował umocnienia na cieśninach, zlecił także przetłumaczenie na język turecki licznych dzieł dotyczących strategii, technik wojskowych czy organizacji państwa. Kiedy jednak wprowadził ogólny pobór do wojska, janczarzy i ulemowie podnieśli bunt, wymuszając tym samym zawieszenie reform, a jego odsunęli od władzy.

Mahmud II również czuł potrzebę reformy wojska, pragnąc stworzyć armię nowego typu. Powołał w tym celu nowy korpus, który stanowił wskrzeszony do życia korpus Selima III. Postępował jednak ostrożniej, nie nawiązywał w żaden sposób do reform, a wręcz przedstawiał nowe siły jako budowniczych klasycznego porządku, szkolonych wyłącznie przez muzułmanów. Nawet to nie przekonało janczarów, którzy ponownie chcieli wzniecić bunt, lecz sułtan dysponujący poparciem ludności zniósł korpus janczarski, zastępując go nową armią – *asakir-i mansure-i muhammediye*, a mające w nim znaczne wpływy bractwo bektaszyckie rozwiązał. Ten krok umożliwił mu dokonanie dalszej reorganizacji i zeuropeizowanie wojska, a także administracji i oświaty.

Rozwiązanie korpusu janczarów usunęło ostatnią poważną barierę dla unowocześnienia i rozpoczęło proces zmian. Zaczęto tworzyć wy-

[116] J. Reychman, *Historia*…

specjalizowane instytucje szkoleniowe, które złączyły się w Osmańską Akademię Wojskową. Wtedy też powołano przedstawicieli dyplomatycznych w stolicach Francji, Austrii i Wielkiej Brytanii. Po śmierci Mahmuda II władzę objął jego syn Abdülmecid, który zwiększył tempo reorganizacji państwa, a pomagał mu w tym Mustafa Reszid – minister i wielki wezyr, za rządów Mahmuda II ambasador we Francji. Wprowadzono manifest z Gülhane, który miał dać podwaliny pod budowę liberalnego i nowoczesnego systemu rządzenia. Jednym z jego punktów był regularny i uporządkowany pobór do wojska, podział na jednostki, ujednolicona hierarchia i stopnie.

Reforma w wojsku na przełomie XIX i XX wieku w dużej mierze odbyła się w postaci tworzenia szkół technicznych i wojskowych akademii szkolących nowych oficerów. Ugruntowała się tradycja zapraszania europejskich ekspertów do szkolenia i organizowania wojska, w szczególności można było dostrzec wpływy niemieckie. Wojsko osmańskie, jedyna instytucja posiadająca wystarczającą siłę, by przeciwstawić się autokratycznemu sułtanowi Abdulhamidowi, nie stwarzało oporu ze względu na nadszarpnięty wizerunek i kryzys tożsamości. Niektórzy z najwyższych generałów stanęli przez sądem wojskowym i zostali zesłani na wygnanie. Abdulhamid wprowadził ograniczenia, dzięki którym próbował stworzyć apolityczne i absolutnie lojalne wobec siebie wojsko, które mogłoby chronić imperium przed agresją zagraniczną i wewnętrzną. Od samego początku wojsko osmańskie było odpowiedzialne za zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku publicznego. Głównymi obowiązkami timariotów w czasie pokoju było działanie na zasadach lokalnych policji. Nawet w czasie mobilizacji pewien procent z nich pozostawał, by wykonywać te właśnie obowiązki[117].

Wojsko jako pierwsze w imperium wprowadziło nowoczesne metody i techniki administracyjne i finansowe, takie jak rejestry podatkowe, spis ludności, szczegółowa księgowość i archiwistyka, a także regularne opodatkowanie, dobrze zaprojektowane kodeksy prawne. Pomocne były złożone sieci transportu i komunikacji utworzone na Bliskim Wschodzie, ale także w Europie.

Odegrało ono decydującą rolę w tworzeniu i rozwoju europejskiej i bliskowschodniej sztuki wojskowej. Prawdopodobnie Osmanie, na długo przed Europą, zainicjowali odrodzenie piechoty opartej na stałej armii. Elitarne pułki janczarów, które były pierwszymi nowoczesnymi

[117] J.S. Stanford, *The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-I Cedid Army of Sultan Selim III*, „The Journal of Modern History" 1963, September, vol. 3.

jednostkami lekkiej piechoty na świecie, po raz pierwszy wprowadziły standardowe mundury ze stopniami, państwową broń i arsenały, orkiestrę wojskową, a także świadczenia socjalne dla rodzin po zmarłych i osób starszych. Przez większość czasu system działał dobrze dzięki efektywnej administracji finansowej, której udało się ustanowić podatki i środki, nie prowokując sprzeciwu ludności i niszczenia lokalnej gospodarki.

Największym z osiągnięć Imperium Osmańskiego było stworzenie sprawnej administracji i wojska, na podstawie zasad konserwatyzmu, pragmatyzmu, elastyczności i tolerancji. Pragmatyzm i elastyczność umożliwiały zapożyczanie i naukę użytecznych technologii czy metod od wrogów. Transformacje, adaptacje i procesy reformatorskie były obciążone niespójnością, czasem wręcz sprzecznościami, korupcją i połowicznymi wysiłkami, ale próby te ostatecznie doprowadziły do stworzenia profesjonalnego korpusu oficerskiego i stabilnej stałej armii. Wojsko imperium przez większość czasu walczyło nie tylko z zagranicznymi przeciwnikami na dwóch frontach, ale także przeciwko wszechobecnym wewnętrznym zagrożeniom. Reformy wojska osmańskiego wymagały wzięcia pod uwagę stawienia oporu zachodniej ekspansji i zapewnienia integralności imperium. Wiązały się więc z ogromnymi nakładami finansowymi i powodowały wrogość w kraju i zagranicy, co dodatkowo osłabiało całe państwo. Ponadto większość reformatorów była nieprzygotowana, aby zrozumieć związek między niepowodzeniem reform wojskowych i ogólną nieadekwatnością struktury polityczno-administracyjnej, gospodarki rolnej i struktury społecznej. Wojskowym udało się zachować swoją dyscyplinę, spójność i oddziały po pierwszej wojnie światowej. Mimo że zawieszenie broni zobowiązywało wojsko do szybkiej demobilizacji, to jednak przebiegała ona powoli, aż do rozpoczęcia nowej wojny w latach 1919–1921 z siłami greckimi, francuskimi i włoskimi.

Nowe pokolenie dowódców stanęło na polu bitwy pod wodzą Mustafy Kemala Paszy. Większość ocalałych – zarówno oficerów osmańskich (w tym pochodzących z rezerwy i emerytów), jak i poborowych – zostało wciągniętych do obozu nacjonalistów. Niemal z dnia na dzień pułk za pułkiem opuszczał rząd stambulski i dołączał do sił wyzwolenia. Zmieniając swoją lojalność, wojsko przekształciło się również z armii sułtana w nową Turecką Armię Nacjonalistyczną długo przed sukcesem wojny o niepodległość.

4.6. Lotnictwo

Początki osmańskiego lotnictwa wojskowego sięgają lat 1909–1911[118], kiedy pod przewodnictwem podpułkownika Sureyya Ilmena, na zlecenie ministra wojny Mahmuda Sevketa Paszy została założona pierwsza organizacja lotnictwa. Rok później kapitan Fesa Bey w dzielnicy Yeşilköy wykonał swój pierwszy lot, którego rocznica jest obchodzona co roku 26 kwietnia jako „Dzień Lotników". Kapitan ukończył szkolenie w powietrzu i wrócił do swego kraju, otrzymawszy odznakę pilota wojskowego nadaną przez Francję i Turcję. Później powrócił Yusuf Kenan Bey. W tym samym roku wysłano do Francji na szkolenia lotnicze ośmiu tureckich oficerów, a dwa samoloty zakupione we Francji zostały dostarczone do Stambułu. Dowództwo Sił Powietrznych w celu zapewnienia edukacji i szkoleń personelu utworzyło ośrodki kształcenia akademickiego Turkish Air Force – Hava Kuvvetleri Komutanlığı (TuRAF). W latach 1912–1919 była to Szkoła Lotnicza Yeşilköy, w latach 1920––1928 szkoły lotnicze w Eskişehirze, Adanie, Konyi i İzmirze, a w latach 1925–1951 Szkoła Lotnicza w Eskişehirze.

W latach 1911–1914, mimo ograniczonej liczby statków powietrznych, piloci biorący udział w wojnach bałkańskich bardzo przyczynili się do rozwoju wojskowości, szczególnie wykonując misje rozpoznawcze. W pierwszej fazie wojny bałkańskiej, 1912–1913, tureccy lotnicy nie mieli jeszcze odpowiedniego doświadczenia, ale w drugim jej etapie nastąpiła już znaczna poprawa ich działań. Po inauguracji szkoły lotniczej podjęto jeden z najważniejszych kroków zmierzających do rozwoju i wzmocnienia tureckiego lotnictwa wojskowego, wzrosła liczba pracowników, a piloci zaczęli wykonywać aktywnie zadania jednostek podczas pierwszej wojny światowej. Wysiłki te, rozwój i poprawę zatrzymał wybuch pierwszej wojny światowej. Rok później wymieniano pomiędzy odpowiednimi siłami powietrznymi lotników niemieckich i tureckich. W związku z rosnącą liczbą samolotów, pod koniec 1913 roku utworzono 13. Oddział Nawigacji Żeglugi Powietrznej, powiązany z Komendą Główną, gdzie przeniesiono sprawy dotyczące lotnictwa. Po pewnym czasie zmieniono jego nazwę na Inspektorat Lotnictwa.

W 1914 roku zdecydowano, aby dwa samoloty latały pomiędzy Stambułem i Kairem w celu wymazania bolesnych wspomnień wojen bałkańskich i zwiększenia podziwu dla pilotów tureckich. Kapitanowie

[118] *Development in Turkish Aviation*, http://www.turkeyswar.com/aviation/aviation.html [dostęp: 20.03.2015].

wykonujący ten lot, Fethi, Sadık i Nuri Bej, gdy ich samolot się rozbił, otrzymali tytuł „Nasi pierwsi męczennicy powietrzni". Lot ten został oficjalnie zakończony, gdy kapitan Salim i pierwszy oficer Kemal Bey, startując z Bejrutu, przybyli do Kairu 9 maja 1914 roku[119].

Lotnictwo marynarki i armii zostało zjednoczone pod nadzorem Głównego Inspektoratu Lotnictwa i 9. Inspektoratu Lotnictwa. Tureckie Siły Powietrzne w pierwszej wojnie światowej służyły na bardzo dużym obszarze, od Çanakkale po Hidżaz, od Kaukazu do Palestyny. Walczyły na niemal wszystkich frontach, tam, gdzie tureccy żołnierze. W 1918 roku Inspektorat Lotnictwa został przemianowany na Główny Inspektorat Sił Powietrznych, zainicjowano też działania na rzecz jego reorganizacji. Wkrótce potem, gdy Imperium poniosło klęskę w pierwszej wojnie światowej i zostało zmuszone do podpisania rozejmu, państwo, a przede wszystkim İstanbul, zajęły sprzymierzone mocarstwa. W konsekwencji 30 października 1918 roku rozpoczęła się nowa era dla tureckiego lotnictwa wojskowego.

Dywizjony lotnicze wzięły udział w wojnach bałkańskich i pierwszej wojnie światowej[120], podczas której z powodzeniem wykonywały powierzone im zadania rozpoznawcze i misje bombardowania podzespołów komendy wroga, który miał przewagę pod względem liczby posiadanego sprzętu i techniki. Wielkość floty osiągnęła swój szczyt w grudniu 1916 roku, kiedy lotnictwo posiadało 90 aktywnych samolotów bojowych[121].

Przepisy rozejmu z Moudros zainicjowały rozbrojenie wojska, a niemiecki personel lotniczy opuścił kraj. Generalny Inspektorat Sił Powietrznych (Kuva-yi Havaiye Müfettişliği Umumiliği) próbował się zrekonstruować 29 lipca 1918 roku, lecz nie miał żadnych pracowników, istniał tylko jako nazwa na papierze. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej i okupacji imperium przez aliantów w 1919 roku niektórzy tureccy piloci w Stambule, Izmirze, Konyi oraz przedsiębiorstwa w Elazigu i Diyarbakirze próbowali budować nowe jednostki. Dokonać tego chcieli, wykorzystując samoloty z pierwszej wojny światowej i starając się zgromadzić pracowników lotniczych. W tym czasie, aby zapewnić wolność narodu tureckiego i integralność kraju, wybuchła w Anatolii

---

[119] *Rise of the Turkish Air Force*, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Rise_of_the_Turkish_Air_Force [dostęp: 22.04. 2016].

[120] *Turkish Air Force*, http://www.hvkk.tsk.tr/EN/IcerikDetay.aspx?ID=21 [dostęp: 16.03.2015].

[121] *Turkish Aircraft*, http://www.turkeyswar.com/aviation/aircraft.html [dostęp: 17.2015].

wojna o niepodległość. Tureccy piloci wzięli udział również w tej walce, dołączając do bazy lotniczej w Konyi (Konya Hava Istasyonu). Lotnicy wykazali wtedy wielką przydatność w rozpoznaniu i bombardowaniu terenów podczas pierwszej i drugiej bitwy pod Inönü, nad Sakaryą i w Dumlupinar. W tych okolicznościach zniesiono Generalny Inspektorat Sił Powietrznych, a jego pracownicy zostali rozproszeni na mocy dyrektywy Ministerstwa Wojny z dnia 25 czerwca 1920 roku. W ten sposób tureckie lotnictwo zostało pozbawione swojej organizacji, personelu i materiałów.

Nowe państwo tureckie w pierwszej kolejności uznało za niezbędne utworzenie zdyscyplinowanej i regularnej armii. Równolegle utworzono także Oddział Sił Powietrznych związany z Ministerstwem Wojny na zlecenie Ministerstwa Obrony rządu w Ankarze dnia 13 czerwca 1920 roku. Rozpoczęto organizację lotnictwa nowego państwa tureckiego, podejmując wysiłki na rzecz naprawy uszkodzonych i wadliwych samolotów i pozyskania niezbędnych materiałów. Tureccy piloci wykonywali swoje obowiązki z oddaniem, nawet w najbardziej surowych warunkach uczestniczyli w operacjach prowadzonych na wschodzie i zachodzie. Wraz z powstaniem Wielkiego Zgromadzenia Narodowego (WZN) i reorganizacją armii, w ramach Urzędu Wojny (Harbiye Dairesi) utworzono Oddział Sił Powietrznych (Kuva-yi Havaiye Şubesi)[122]. Naprawiono kilka uszkodzonych samolotów należących do WZN i wykorzystano je w walce. Oddział Sił Powietrznych 1 lutego 1921 roku został przemianowany na Generalną Dyrekcję Sił Powietrznych (Kuva-yi Havaiye Müdüriyet-i Umûmiyesi) w Eskişehirze, a rok później zreorganizowany jako Inspektorat Sił Powietrznych (Kuva-yi Havaiye Müfettişliği) w Konyi.

Po powstaniu Republiki Turcji, gdy cały świat uznał nowe państwo, jego niezależność i integralność terytorialną, rozpoczęto dążenia do stworzenia potężnych sił powietrznych. Za cel obrano sobie dostosowanie ich do współczesnego lotnictwa. Generalna Dyrekcja Sił Powietrznych miała do dyspozycji trzy firmy produkujące samoloty, jedną produkującą samoloty marynarki wojennej oraz jedną szkołę lotniczą. W 1923 roku ich liczba stopniowo zwiększyła się do dziesięciu firm lotniczych i trzech morskich. W 1924 roku pracownicy zostali wysłani do innych krajów, aby odbyć szkolenie w powietrzu, a w 1925 roku przywrócono działalność szkoły lotniczej w Eskisehirze i pierwsi studenci

[122] *Turkish Air Force*, http://www.hvkk.tsk.tr/EN/IcerikDetay.aspx?ID=21 [dostęp: 16.03.2015].

ukończyli ją w październiku tego samego roku. W 1928 roku zniesiono Inspektorat Sił Powietrznych, powstał Podsekretariat do spraw Lotnictwa w ramach struktury Ministerstwa Obrony oraz bataliony sił powietrznych. Powyższe jednostki powietrzne były zrzeszone w obrębie tureckiego sztabu generalnego do operacji i szkoleń, a także podlegały Podsekretariatowi do spraw Lotnictwa pod względem wsparcia logistycznego. W tym samym roku także personel lotnictwa innych specjalności i branż niż piloci został przeszkolony w szkołach powstałych w celu spełnienia wymogów narzuconych przez rozwój technologiczny. Pracownicy zostali również wysłani w roku 1930 do Włoch i USA na szkolenia[123].

W tamtych latach lotnictwo tyle co zdążyło się narodzić i przeżywało okres ewolucji. Kierunek przepływu cywilizacji i szybkie tempo rozwoju nauki i technologii zmusiły narody do szukania przyszłości na niebie. Atatürk powtarzał więc, że „przyszłość jest na niebie. Narody, które zawiodą w ochronie swojego nieba, nigdy nie mogą być pewne swego jutra"[124]. Dodawał również, że „młodzież na skrzydłach jest najlepszym zabezpieczeniem przyszłości kraju. Jeżeli kiedyś Zachód postawi swoje stopy na Księżycu, powinniśmy już pracować i wspierać postęp tak, by Turek był w stanie znaleźć się wśród nich"[125]. Atatürk śledził wszystkie zagraniczne publikacje na temat lotnictwa i starał się natychmiast wprowadzać zmiany w tym zakresie również w Turcji. Według niego najważniejszy rozwój ludzkości miał nastąpić w dziedzinie lotnictwa. W 1936 roku, podczas wizyty w pułku Lotniczym w Eskişehirze, Gazi powiedział:

> Nie ulega wątpliwości, samoloty są zarówno najskuteczniejszą bronią, jak i narzędziem przyszłości. Pewnego dnia ludzkość chodzić będzie po niebie bez samolotów, poleci do planet i, być może, wyśle do nas wiadomość z księżyca. Oczekiwanie na rok 2000 nie będzie konieczne do tego, aby ten prawdziwy cud stał się rzeczywistością. Rozwijająca się technologia już mówi dobrą nowinę. Naszym obowiązkiem jest zapewnić, że nie pozostaniemy daleko w tyle za Zachodem[126].

W takich właśnie wypowiedziach namawiał młodzież, aby wstąpiła do lotnictwa. Po podpisaniu traktatu z Lozanny i ustanowieniu Re-

---

[123] *Turkish Air Force – Our History – 1923–1944*, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Our_History/_1923-1944 [dostęp: 3.04.2016].

[124] *Atatürk and Aviation*, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Atat%C3%BCrk_and_Aviation [dostęp: 22.07.2016].

[125] *Ibidem*.

[126] *Ibidem*.

publiki zaczęto tworzyć nowoczesne lotnictwo. Początkowo składające się z trzech zwykłych i jednej morskiej jednostki lotniczej oraz szkoły lotniczej powiększyło się do dziesięciu zwykłych i trzech morskich jednostek lotniczych. Od 1924 roku pracownicy byli wysyłani za granicę na naukę latania. Rok później założono szkołę lotniczą w Eskişehirze[127]. W tym samym czasie powstało Tureckie Stowarzyszenie Lotnicze (TSL) i dzięki temu zaczął się tworzyć przemysł lotniczy. Głównym zadaniem Towarzystwa było zdobywanie funduszy na zakup nowych samolotów dla sił powietrznych. Pomiędzy 1925 i 1935 rokiem udało się sprawić, aby lotnictwo w Turcji stało się dominującą gałęzią sił zbrojnych. Dzięki pieniądzom zebranym przez TSL nabyto dla Tureckich Sił Powietrznych 350 samolotów, pewną ich część montowało właśnie stowarzyszenie. Spółka założona przez Tureckie Stowarzyszenie Lotnicze i Junkers Flugzeugwerk A.G., mająca produkować Junkersy A-20 oraz F-13 A/C, ze względu na brak porozumienia została rozwiązana w 1928 roku. Inspektorat Sił Powietrznych został zreorganizowany jako Podsekretariat Ministerstwa Obrony w 1928 roku. Ponadto stworzono nowe szkoły dla personelu niebędącego pilotami. Niektóre osoby zostały wysłane do Wielkiej Brytanii i Francji na szkolenia, inne do Stanów Zjednoczonych i Włoszech w 1930 roku. Dwa lata później pułki lotnicze zostały uznane za odrębne oddziały bojowe i rozpoczęły szkolenia własnych pracowników. Tureccy piloci w roku 1933 zaczęli nosić niebieskie mundury. Sabiha Gökçen została pierwszą kobietą pilotem myśliwca wojskowego w historii. Innym ważnym wydarzeniem w 1937 roku było utworzenie Hava Harp Akademisi – Akademii Sił Powietrznych[128].

Samoloty zachowały priorytetową pozycję jako broń służąca do obrony i ataku przeciwko Włochom. Tureckie wojsko chciało zwiększyć swoje ofensywne możliwości przez nabycie 36 bombowców Martin ze Stanów Zjednoczonych. Statki te dysponowały odpowiednim zasięgiem wystrzału i ładunkiem potrzebnym do nalotu z Turcji na Rzym[129]. W obronie zaś kontynentu Turcja miała polegać również na swoich siłach powietrznych wspomaganych przez ruchomą ciężką artylerię. Jeśli chodzi o cieśninę, podstawowym środkiem obrony były miny, karabiny i torpedy. Oczywiste było jednak, że w przypadku sytuacji kryzysowej Turcja i Grecja „byłyby zainteresowane posiadaniem wystarczających

[127] *Turkish Air Force, 1923–1944*, http://www.hvkk.tsk.tr/EN/IcerikDetay.aspx?ID=22 [dostęp: 20.03.2015].

[128] *Ibidem*.

[129] H. Kaymakli, *Havacilik Tarihinde Turkler 2*, Ankara 1997, s. 224.

sił morskich w celu ochrony handlu od nękania na północnych wodach Morza Egejskiego"[130].

Po wypowiedzeniu przez Atatürka słów: „Przyszłość jest na niebie", dla tureckiego lotnictwa rozpoczął się okres rozwoju. Turecki naród wspierał lotnictwo. Właśnie dzięki darowiznom wpłaconym Tureckiemu Stowarzyszeniu Lotniczemu zakupiono dla Sił Powietrznych ponad 350 samolotów. Atatürk chciał, aby samoloty sił powietrznych opatrzone gwiazdą i półksiężycem salutowały tureckiemu narodowi, latając nad turecką przestrzenią powietrzną[131]. Pierwszy tego typu lot przez Turcję rozpoczęły 22 sierpnia 1932 roku trzy samoloty, które wystartowały z Eskişehiru. Turecki naród witał lotników w każdej prowincji i mieście z wielkim entuzjazmem. Misja ta zakończyła się powodzeniem pięć dni później po wykonaniu 5350 km.

Po utworzeniu lotnictwa podjęto próby poprawy przemysłu lotniczego. W tym celu w Aviator Vecihi HÜRKUŞ wyprodukowano pierwszy turecki samolot i wykonano nim lot próbny nad Seydiköy. Zgodnie z polityką dotyczącą lotnictwa wyrażoną w słowach Atatürka: „Wszystkie nasze samoloty i ich silniki muszą być produkowane w naszym kraju, tak samo jak rozwój naszego przemysłu zbrojeniowego musi się odbywać na tej podstawie". Tak więc jako pierwsze przedsiębiorstwo państwowe zajmujące się tą gałęzią przemysłu w Turcji w Kayseri została założona firma TOMTAŞ, a w Eskisehirze firma zajmująca się naprawą samolotów.

Po pewnym czasie do przemysłu lotniczego dołączył sektor prywatny. Biznesmen Nuri Demirağ rozpoczął budowę warsztatu do prowadzenia prac projektowych i prototypowych w dzielnicy Stambułu Beşiktaş oraz fabryki samolotów i szkoły lotniczej, która pozwoliła na masowe szkolenie załogi w Sivas-Divrigi w 1936 roku. Fabryka działała do 1943 roku i potem została zamknięta.

Pierwsza turecka lotnicza organizacja powstała 1 czerwca 1911 roku pod nazwą Komisja Lotnicza. Po dokonaniu szybkiego postępu w dziedzinie lotnictwa, siły powietrzne stały się oddzielnymi jednostkami sił zbrojnych. Utworzono więc w 1932 roku pułki lotnicze, a piloci zostali uznani za odrębny personel bojowy. Ponadto zaczęto nosić mundury

[130] PRO FO 371 17966 E6915/3652/44.

[131] *Early Years of Republic* https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Early_Years_of_Republic [dostęp: 25.04.2016].

nowego typu w kolorze niebieskim z odznaką w kształcie gwiazdy i półksiężyca przypiętą po lewej stronie na kieszeni piersiowej[132].

4.7. Wojsko lądowe

Nowoczesna armia turecka ma swoje fundamenty w pozostałościach po dziewięciu korpusach armii osmańskiej. Po powstaniu tureckiego oporu (Kuva-yi Milliye) w Anatolii i utworzeniu Wielkiego Zgromadzenia Narodowego XV Korpus Kazima Paszy był jedynym, który w tym czasie miał jakąś wartość bojową[133] . 8 listopada 1920 roku WZN postanowiło powołać regularną armię w miejsce nieregularnych oddziałów. Dwa lata później armia rozpoczęła natomiast wielką ofensywę (Büyük Taarruz) przeciwko Grekom wokół Kara Hisar-I Sâhip. Pierwsza Armia Nurettina Paszy i Druga Armia Yakupa Sevki Paszy otoczyły oddział generała Nikolaosa Trikoupisa i pokonały go w pobliżu Dumlupinar. V Korpus Kawalerii Fahrettina Paszy wszedł do Smyrny 9 września 1922 roku, zaś III Korpus Şükrü Naili Paszy wszedł bez walki do Stambułu 6 października 1923.

Po powstaniu republiki armia została zreorganizowana w trzy inspektoraty, obejmując dziewięć korpusów z dwiema dywizjami piechoty i trzema dywizjami kawalerii. Rozproszone po całym kraju uzbrojenie należało zebrać, a niesprawne naprawić, by móc je dalej eksploatować. Założono także Departament Nauki i Sztuki, by monitorować i analizować rozwój technologii broni i sprzętu. W ciągu 16 lat krajowe możliwości osiągnęły taki poziom, że były w stanie dostarczyć całej armii mundurów. W 1934 roku powstała pierwsza jednostka pancerna w Lüleburgaz, a dwa lata później wznowiły działalność szkoleniową Akademia Wojskowa i Army War College[134]. Jeśli chodzi o uzbrojenie, to w 1935 roku Turcja zakupiła 60 radzieckich lekkich czołgów jednowieżowych T-26 (także dwa dwuwieżowe zostały przedstawione rządowi tureckiemu na przełomie lat 1933 i 1934) oraz około 60 samochodów pancernych BA-6 do utworzenia Pierwszego Batalionu 2. Dywizji Kawalerii w Lüleburgaz. Pod koniec 1937 roku Brygada Pancerna składała się z 102. i 103. kom-

[132] *Foundation,* https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Foundation [dostęp: 3.05.2016].

[133] S. Akşin, *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, Isis Press, 2000, s. 44.

[134] *Turkish Land Forces History*, http://www.kkk.tsk.tr/en/KKKHakkinda/KKKtarihce.aspx [dostęp: 21.03.2015].

panii uzbrojonych w czołgi T-26 model 1933, to jest po cztery plutony w kompanii i po pięć czołgów w plutonie. Rezerwa brygady miała 21 czołgów T-26.

Jednostki żandarmerii wykonywały zadania ochrony wnętrza kraju i brały udział w jego obronie na różnych frontach jako część sił zbrojnych w czasie pierwszej wojny światowej i o niepodległość. Bohaterstwo i osiągnięcia jednostek żandarmerii zasługują na hołd i pochwałę. Po ogłoszeniu republiki, podobnie jak w wielu instytucjach państwowych, rozpoczęto reorganizację w żandarmerii. Szkoła podoficerów żandarmerii, która została zamknięta w 1918 roku, ponownie rozpoczęła działalność w Izmicie. Zreorganizowano Stałe Okręgowe Inspektoraty Żandarmerii i Wojewódzką Komendę Pułku Żandarmerii. Ustawa nr 1706 z 1930 roku nadała żandarmerii status prawny. W 1935 roku zdecydowano, że funkcjonariusze żandarmerii będą szkoleni w Akademii Wojskowej.

4.8. Marynarka wojenna

Turcy swą przygodę z morzem zaczęli już w 1071 roku, kiedy to przenieśli się do Azji Mniejszej. Osmanie rozwijali się w tym rzemiośle, a marynarka wojenna pomogła w rozkwicie ich imperium. Nabyła ona strategicznego wymiaru dzięki użyciu broni palnej w okresie panowania Mehmeda II Zdobywcy. Czas wojny o niepodległość był jednym z najbardziej bolesnych w tureckiej historii morskiej, a mimo to tureccy marynarze nigdy nie stracili swego patriotyzmu. Posiadali oni niezachwianą determinację, by wspierać swój kraj, służyć mu i bronić go przed okupantami. Kochali swoją ojczyznę z pasją i troszczyli się o dobro swych obywateli. Po podpisaniu zawieszenia broni z Mondoros możliwości bojowe krążowników Turgutreis, Hamidiye i Mecidiye[135] były znacznie ograniczone. Znajdowały się one pod kontrolą okupanta w Złotym Rogu. Usuniętą broń i amunicję z krążownika Yavuz przeniesiono do regionu İzmit pod pretekstem jej negatywnego wpływu na ruch morski przez Złoty Róg. W tym okresie tylko niewielka liczba jednostek pozostawała w czynnej służbie. Łodzie Akhisar i Torpedo Drac wykonywały obowiązki straży wybrzeża na Morzu Marmara, kanonierka Hızırreis w Zatoce Izmirskiej, a okręty przeciwminowe Nusret

[135] Turkish Naval Forces, *The Turkish War Of Independence Era (1919–1922)*, http://www.dzkk.tsk.tr/icerik.php?dil=0&icerik_id=11 [dostęp: 22.03.2015].

i Tir-i Müjkan w Zatoce Saros. Przed rozpoczęciem wojny o niepodległość Ministerstwo Marynarki Wojennej wysłało kanonierki Preveze do Sinopy i Aydınreis do Trabzonu w 1919 roku do nadzoru, akcji rozpoznawczych i patrolowych. Brak węgla sprawił jednak, że Preveze i Aydınreis pozostały w porcie aż do końca 1919 roku[136], czyli wczesnego etapu wojny o niepodległość, i nie wróciły do Stambułu, pomimo presji rządu w Stambule. Zamiast tego dostały się pod dowództwo Rządu Narodowego i utworzyły trzon floty.

Dla narodowców stworzenie żeglugi morskiej na Morzu Czarnym stało się głównym wymogiem operacyjnym. Dlatego już w 1920 roku założono przy Ministerstwie Obrony Narodowej Dyrekcję Spraw Morskich, która miała za zadanie organizować i utrzymywać strategiczną spedycję przez Morze Czarne i inne obszary. Przypisano do niej wszystkie istniejące instytucje morskie podległe Ankarze. Odnosiła znaczne sukcesy w organizowaniu lokalnych jednostek powierzchniowych i wolontariuszy oraz tworzących siatkę wywiadowczą śledzącą ruchy statków wroga. W rezultacie transport i logistykę przeprowadzano bardzo sprawnie, były one fachowo i dobrze skoordynowane. Rząd w Ankarze zawarł umowę z Rosją odnośnie do zaopatrzenia. The Trabzon Shipping Detachment założony pod koniec września 1920 roku miesiąc później został przemianowany na Trabzon Naval Shipping Command na podstawie dyrektywy wydanej przez Ministra Obrony Narodowej. Ze względu na rosnące zapotrzebowanie dla żeglugi morskiej oraz wzrost liczby i jakości jednostek oraz małych statków Dyrekcja Spraw Morskich została przedłużona, a w następnym roku przemianowana na Naval Department Directorate i Trabzon Naval Shipping Command, Samsun Naval Detachment, Karadeniz Ereğli Naval Command, Amasra Naval Detachment, İzmit Naval Command, Eğirdir Lake Naval Detachment and Fethiye Naval Reserve Group, wszystkie były podległe Dyrekcji[137].

Statki i inne małe łodzie służące na Morzu Czarnym i Marmara borykały się z wieloma trudnościami. Były stare i powolne, brakowało im niezbędnego wyposażenia i, co ważniejsze, ciągle pływały bez eskorty. Mimo to służyły z wrodzonym poczuciem odpowiedzialności, odwagi i poświęcenia. Podczas wojny o niepodległość przewiozły do tureckich portów 300 tysięcy ton dostaw, szczególnie z Rosji, by wesprzeć fronty wojskowych w Anatolii[138]. Ponadto, pomimo przeciwdziałania wroga, grupa bohaterskich marynarzy umożliwiła potajemnie transport amu-

[136] *Ibidem*.
[137] *Ibidem*.
[138] *Ibidem*.

nicji i zaopatrzenia ze Stambułu do Inebolu, Samsunu, Yalova, Karamürsel i İzmitu drogą morską. Atatürk wychwalał poświęcenie marynarzy:

> pomimo blokady wroga i nieodpowiednich pojazdów morskich, tureccy marynarze robili cuda na Morzu Czarnym, przy niewielkiej liczbie statków żeglugi morskiej i bez strat, co z pewnością zasługuje na pochwałę[139].

Po podpisaniu zawieszenia broni z Mudanya w 1922 roku budynek Ministerstwa Marynarki Wojennej stał się siedzibą Dowództwa Stambulskiej Marynarki, podjęto przygotowania do przeprowadzenia konserwacji i remontu okrętów wojennych małej pojemności (kanonierki Burakreis, Sakiz, İsareis i Kemalreis oraz 3 niszczyciele klasy Taşoz) do gotowości bojowej. Tak więc, krążownik Hamidiye, który miał być użyty jako okręt szkoleniowy kadetów, został odremontowany. Ze względu na postanowienia traktatu z Lozanny, cieśniny miały pozostać pod kontrolą specjalnej komisji, baza morska miała być zbudowana na Morzu Marmara i w związku z tym przeprowadzono różne badania, by określić najbardziej odpowiednie miejsce w Zatoce İzmickiej, gdzie założono bazę. W rok po utworzeniu Republiki Atatürk rozpoczął swoją podróż po Morzu Czarnym na pierwszym statku Floty Republikańskiej, krążowniku Hamidiye. Dzięki niej poznał wysokich rangą oficerów i pracowników marynarki oraz ich pomysły, które rozbudziły jego nadzieję w marynarkę.

Atatürk był w pełni świadom tego, że siły morskie wymagały znacznych inwestycji czasu i pieniędzy. Nie było możliwe dokonać tego w krótkim okresie, dlatego uznał, że należy stworzyć specjalną organizację odpowiadającą za ulepszenie Floty Republikańskiej i planowanie jej przyszłości. Przy ogromnym wsparciu Atatürka Wielkie Zgromadzenie Narodowe w 1924 roku uchwaliło ustawę o Ministerstwie Marynarki Wojennej, jako następstwo wniosku posła Ali Rizy Beya z Kastamonu. Ministerstwo Marynarki funkcjonowało jako jednostka niezależna od Ministerstwa Obrony Narodowej i zostało włączone do tureckiego Sztabu Generalnego w dziedzinie edukacji, kontroli, szkolenia i ćwiczeń. Priorytetem było utworzenie trzonu floty, zważając jednocześnie na stan gospodarki kraju. Podjęto określone i celowe kroki, opierając rozwój Sił Morskich na długoterminowym programie. Na początku, zamiast zakupu nowych statków z zagranicy, przewidziano remont istniejących jednostek. Podpisano umowę z francuską firmą na remont krążownika liniowego Yavuz. Jednak ze względu na brak na tyle dużych

[139] *Ibidem*.

doków pływających podjęto decyzję, aby niemiecka firma zbudowała odpowiedni dok przed przystąpieniem do remontu krążownika. Pierwsze obiekty remontowane w Gölcük miały wartość historyczną, nowsze zostały wybudowane dopiero w kolejnych latach. Dzięki modernizacji obszar, który wcześniej pokrywały duże bagna, jeziora i pola orzechów laskowych, został przekształcony w zakład Poyraz i stocznię Gölcük.

Wymagania traktatu z Lozanny narzucały rozbrojenie w rejonie cieśnin, dlatego infrastruktura należąca do sił morskich w İstinye na wybrzeżu stambulskim i Złotym Rogu, zostały przeniesione do Gölcük, który stał się wtedy główną bazą marynarki. Równolegle do tych działań skupiano uwagę na kształceniu i szkoleniu personelu marynarki wojennej. Przygotowano instrukcje techniczne dla różnych przedmiotów i podjęto pierwsze kroki w kierunku instytucjonalizacji. Ponadto marynarka utrzymywała stały kontakt z nowoczesnymi marynarkami Zachodu, aby być na bieżąco z postępem w tej dziedzinie. Podpisano umowę z Holandią na budowę dwóch okrętów podwodnych. Choć Ministerstwo Marynarki Wojennej zostało rozwiązane w 1927 roku, odegrało istotną rolę we wdrażaniu ideału silnej i nowoczesnej marynarki wojennej w rzeczywistość lat międzywojennych.

Okres ten ukazuje, że marynarka mogła poczynić postępy tylko z pomocą administratorów mających dogłębną wiedzę na temat spraw morskich, znających i rozumiejących morze. Na początku roku 1928 założono Podsekretariat Marynarki Wojennej i przydzielony do Ministerstwa Obrony Narodowej przez Turecki Sztab Generalny (TSG). Dzięki tej nowej reorganizacji, dowództwo floty zostało podporządkowane TSG w zakresie administracji i logistyki. W 1930 roku rozpoczęto kształcenie i szkolenie oficerów Akademii Marynarki Wojennej w pałacu Yıldız. Zbudowane przez Włochów niszczyciele Adatepe, Kocatepe, Tınaztepe i Zafer, a także łodzie podwodne Dumlupinar, Sakarya i Marti, oraz Fast Attack Crafts Denizkuşu i Doğan dołączyły do floty w 1931 roku. Dwa lata później, za zgodą Wielkiego Zgromadzenia Narodowego, Gölcük został oficjalnie wyznaczony na główną bazę Tureckiej Marynarki Wojennej. W tym samym roku po raz pierwszy zbudowano w stoczni Gölcük statek, tankowiec. Po podpisaniu konwencji z Montreux utworzono Dardanelles Fortified Area Command w cieśninach Stambulskiej i Çanakkale z podległymi im oddziałami morskimi.

W pierwszych dniach republiki podpisano ustawę o zakazie i śledzeniu przemytu (nr 1126 i 1510), a w 1929 roku – ustawę o taryfie celnej. Odnotowano w tym czasie znaczny wzrost przemytu spowodowany wysokim wzrostem stawki podatkowej. W rezultacie na podstawie ustawy

nr 1841 powstała Komenda Straży Celnej o charakterze półwojskowym. Do jej obowiązków należało wyszukiwanie, ściganie i zapobieganie przemytowi morskiemu, a także zapewnienie bezpieczeństwa na wodach terytorialnych. W 1932 roku zaczęła ona działać w ramach Sztabu Generalnego. Po wprowadzeniu ustawy nr 3015 w 1936 roku organizacja morska pod Komendą Głównej Straży Celnej zyskała charakter zbrojny i powierzono jej zadanie zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony na tureckich wodach terytorialnych[140].

Turecka marynarka wojenna została ukształtowana pod wpływem wielu czynników krajowych, takich jak wewnętrzne walki o władzę, turecka kultura wojskowa, relacje między służbami i brak funduszy, oraz zewnętrznych, jak rywalizacja z Grecją, międzynarodowy układ sił czy system handlu zbrojnego w latach międzywojennych. Budowanie marynarki w Turcji w tamtym okresie oznaczało proces o wiele bardziej znaczący niż tylko stworzenie instrumentu obrony narodowej. Najważniejszą kwestią było zaprojektowanie i stworzenie instytucji wojskowej lojalnej wobec republiki i jej założyciela, Kemala Atatürka. W przeciwieństwie do armii, marynarka została wtedy uznana za służbę z prorepublikańskimi preferencjami, ale jej lojalność wobec republiki była wątpliwa. Ponadto międzynarodowy ruch rozbrojenia marynarki stworzył również ciekawy grunt, na którym miała zostać stworzona turecka marynarka. Odegrała ona pośrednią, ale ważną rolę hamującą tureckie próby zbrojeniowe. Pilna potrzeba konsolidacji politycznej w kraju i stan niepewności w międzywojennym świecie stworzyły dwa różne podejścia. Pierwsze w 1920 roku zdeterminowały krajowe czynniki, takie jak kultura wojskowa i stosunki między poszczególnymi służbami, które faworyzowały flotę przybrzeżną działającą jako rozszerzenie armii w kwestii obrony terytorialnej. Drugie podejście w 1930 roku odsłaniało dążenia do wojskowej i morskiej współpracy z mocarstwami przed pojawiającym się rewizjonizmem. Pociągnęło to za sobą zmianę tureckiej strategii i priorytetów budowy dotyczących marynarki wojennej, która podkreślała misję utrzymania otwartej linii komunikacji morskiej w razie wojny.

Walka polityczna, która poprzedzała proklamowanie republiki, została zakończona, gdy Mustafa Kemal zdobył zdecydowane poparcie sił zbrojnych przeciwko swym przeciwnikom. Kontrola polityczna marynarki jako instytucji wojskowej była również ważna w walce o władzę.

[140] *History of Turkish Guard Command*, http://www.sgk.tsk.tr/baskanliklar/genel_sekreterlik/ingilizce/hist.asp [dostęp: 15.06.2016].

Na początku marynarka była postrzegana przez nowych władców tureckich jako instytucja o wątpliwie prorepublikańskiej legitymacji. Chociaż duża liczba młodszych oficerów marynarki walczyła w kampaniach lądowych w jednostkach wojskowych lub angażowała się w przemyt broni dla sił nacjonalistycznych w Anatolii, to większość starszych oficerów marynarki pozostała w Stambule[141]. Najwybitniejszą postacią marynarki w wojnie o niepodległość był Huseyin Rauf Orbay, emerytowany kapitan i były minister Osmańskiej Marynarki Wojennej, który stał się bohaterem odważnych ataków krążownika Hamidiye, będącego pod jego dowództwem na Morzu Egejskim przeciw greckiej flocie w czasie wojen bałkańskich. W 1919 roku przystąpił do tureckich nacjonalistów w Anatolii, a później pełnił funkcję premiera do 1923 roku[142].

Po proklamowaniu republiki pojawił się poważny rozłam w szeregach tureckich nacjonalistów dotyczący przyszłego kształtu i kierunku nowej Turcji. Komentarze Raufa Orbaya w stambulskiej prasie o republice i jego wizyta u kalifa były postrzegane jako otwarte wyzwanie dla nowego reżimu[143]. Dwaj inni weterani wojny o niepodległość, generałowie Kazim Karabekir oraz Ali Fuat Cebesoy, stanęli również po stronie Raufa Orbaya. Prezydent Mustafa Kemal cieszył się poparciem szefa sztabu marszałka Fevzi Cakmaka, ministra obrony generała Kazima Ozalpa i premiera İsmeta. W 1924 roku prezydent i jego zwolennicy z powodzeniem wdrożyli różne środki legislacyjne mające na celu wzmocnienie lojalności sił zbrojnych względem republiki. Po pierwsze, służący oficerowie zostali wykluczeni z angażowania się w politykę. Aż do 1924 roku oficerowie mogli zostać wybrani na posłów i angażować się w działalność Wielkiego Zgromadzenia Narodowego jako mundurowi. Od tego momentu musieli dokonać wyboru między służbą siłom zbrojnym a miejscem w WZN. Po drugie, w tym samym roku Ministerstwo Wojny, kierowane przez szefa sztabu, zostało zniesione i zastąpiono je cywilnym Ministerstwem Obrony Narodowej. Szef sztabu został umieszczony na czysto wojskowym stanowisku. Środki te nie odsunęły jednak wojska od polityki, ale rzeczywiście zabezpieczyły jego lojalność wobec Mustafa Kemala i republiki[144].

Marynarka stanowiła wyzwanie na drodze do osiągnięcia tego celu. Przeprowadzona na dużą skalę czystka policjantów, którzy nie brali

[141] A. Büyüktuğrul, *Cumhuriyet Donanmasi, 1923–1960*, Istanbul 1967.
[142] R. Orbay, *Cehennem Degirmeni: Siyasi Hatiralar I*, 2nd ed. Istanbul 2001.
[143] M.K. Atatürk, *Speech*, Ankara 1981, s. 676–679.
[144] W. Hale, *Turkish Politics and the Military*, London 1994, s. 76.

udziału w wojnie o niepodległość, mocno uderzyła w oficerów marynarki, zwłaszcza wyższych stopniem[145]. Nawet czystka nie przywróciła w pełni zaufania do marynarki wojennej i jej korpusu oficerskiego. Przykładem mogą być zapisy rejsu Atatürka na pokładzie Hamidiye po Morzu Czarnym we wrześniu 1924 roku. Niektórzy jego towarzysze podnieśli kwestię wpływu Raufa Orbaya w marynarce i zapytali, czy marynarka identyfikuje się z nim. Wielu młodszych oficerów na pokładzie kategorycznie odrzuciło identyfikację i odcięli się od Raufa Orbaya oraz starszej generacji oficerów[146]. W 1924 roku WZN przyjęło ustawę, która przyznawała fundusze na remont jednostek morskich, w tym słynnego krążownika Yavuz Sultan Selim. Perspektywy rozwoju tureckiej marynarki wywołały kampanię w prasie wzywającą rząd do ustanowienia Ministerstwa Marynarki Wojennej. Twierdzono, że gigantyczny projekt renowacji Yavuza wymaga nadzoru upoważnionego politycznie i odpowiedzialnego urzędu. Łańcuch wydarzeń politycznych sugeruje związek między odrodzeniem się i tworzeniem partii opozycyjnej, Terakkiperver Cumhuriyet Firkasi, a uzupełnieniem wymogów technicznych i administracyjnych związanych z programem marynarki. Podczas debaty w WZN niektórzy posłowie partii opozycyjnej zakwestionowali zmianę rządu dotyczącą Ministerstwa Marynarki Wojennej, które kilka miesięcy wcześniej było uważane za zbędne. Ostatecznie ustawa została przyjęta i Ministerstwo Marynarki zostało ustanowione jako urząd podległy rządowi z głosami rządzącej Cumhuriyet Halk Firkasi. Posłowie opozycji, w tym sam Rauf Orbay, oddali głosy przeciwko utworzeniu Ministerstwa Marynarki[147].

Ali Ihsan Eryavuz został mianowany pierwszym ministrem republiki do spraw morskich. Był emerytowanym majorem artylerii bez doświadczenia w sprawach morskich i byłym zwolennikiem Ittihat ve Terakki Cemiyeti (Komitetu Jedności i Postępu), później stał się gorącym zwolennikiem prezydenta Mustafy Kemala. Jego nominacja utwierdziła naród w tym, że ministerstwo zostało powołane w celu umocnienia politycznej kontroli nad siłami zbrojnymi i wyeliminowania wpływu Raufa Orbaya na marynarkę. Był to oczywisty wniosek również dla wielu obcokrajowców przebywających w Turcji[148]. W latach międzywojennych

---

[145] F. Coker, *Bahriyemizin Yakin Tarihinden Kesitler*, Ankara 1994, s. 179–18.

[146] R. Metel, *Atatürk ve Donanma*, Istanbul 1966, s. 52.

[147] *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabit Ceridesi*, 25 December 1924, s. 287–304.

[148] S. Güvenç, *Building a Republican Navy in Turkey: 1924–1939*, „International Journal of Naval History" 2002, April, vol. 1, no. 1.

armia zdominowała turecki sztab generalny, cieszyła się niekwestionowanym monopolem w ustalaniu priorytetów i strategii wojskowej. Na początku 1920 roku powstał problem luk w tureckiej obronie powstały przez wymóg demilitaryzacji tureckich cieśnin. Sytuacja ta była bardziej wyeksponowana niż zagrożenie włoskie na Zachodzie. Główne cele strategiczne skupiały się na wypełnieniu tej luki w obronie i przeciwdziałaniu ewentualnej napaści Włoch na Anatolię przez morze. Dla obu tych celów marynarka została zdegradowana do roli pomocniczej. Sposób, w jaki zorganizowano turecką linię obrony, odzwierciedla panującą kulturę strategiczną opartą na korpusie oficerskim. Pierwsza generacja republikańskich liderów wojskowych była zaangażowana w ogromną liczbę obronnych walk lądowych, począwszy od wojny w Trypolisie w 1911 roku i o Gallipoli w 1915 roku do końca wojny o niepodległość. We wszystkich tych konfliktach przyjazne siły morskie odgrywały drugoplanową rolę. W rezultacie republikańscy rządzący początkowo widzieli w obronie wybrzeża najlepszą funkcję dla marynarki. W praktyce oznaczało to, że marynarka była traktowana jako naturalne przedłużenie wojska[149]. Stąd okręty podwodne i miny morskie były bronią, jaką wybrano, i stanowiły niedrogą alternatywę[150] dla długo oczekiwanych przez oficerów marynarki drogich statków nawodnych[151].

Republika mogła przekazać jedynie ograniczone fundusze na program marynarki. Jednak w 1920 roku nawet te środki musiały zostać przekierowane na inne cele obrony narodowej[152]. Kryzys w Mousulu z Wielką Brytanią i bunt szejcha Saida w 1925 roku stanowiły poważne zagrożenie dla przetrwania republiki. Bezpieczeństwo wschodnich granic stało się priorytetem dla Turcji. Turecki Sztab Generalny szybko dostrzegł użyteczność sił powietrznych w tłumieniu powstań w odległych obszarach[153]. Siły powietrzne miały wyraźną przewagę nad marynarką. Samoloty i lotnicy to użyteczne symbole postępu i siły nowej republikańskiej tożsamości w Turcji. Pomogło to rządowi w przezwyciężeniu problemu finansowania w co najmniej jednym aspekcie programu zbro-

[149] A. Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanmasi*, vol. IV, Istanbul 1984, s. 641.

[150] O. Nuri, *Tahtelbahir ve Gorecegi Isler*, „Deniz Mecmuasi" 1929, March, vol. 41, no. 312, s. 83.

[151] A. Büyüktuğrul, *Buyuk Atamiz ve Turk Denizciligi*, Ankara 1969, s. 92.

[152] S. Güvenç, *Building*…

[153] R.W. Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*, Texas 1989, s. 120–123, 161–163.

jeniowego. Tylko krążownik Yavuz mógłby rywalizować z samolotami w zdobywaniu serc i umysłów tureckiego społeczeństwa[154].

W przypadku problemów pojawiających się na wschodzie rząd był zależny od armii i sił powietrznych. Na zachodzie również one oferowały mu podstawowe środki obrony przed ewentualnym atakiem włoskim. Jednocześnie skomplikowane relacje Turcji z Grecją na Morzu Egejskim w 1920 roku wymagały dopasowania się do greckiej floty. Turcy i Grecy mieli długą tradycję rywalizacji morskiej[155]. Wyższość greckiej marynarki na Morzu Egejskim mogła zostać poważnie zakwestionowana po przywróceniu do stanu operacyjnego Yavuza i wsparciu go przez niszczyciele. Aby zrealizować oba cele, Turcja przyjęła dwutorowy plan dla marynarki. Plan zakładał nabycie łodzi podwodnych i min morskich, a także naprawę Yavuza i zakupienie niszczycieli.

Gdy Turcy kupowali okręty podwodne, międzynarodowy system handlu militariami postawił przed nimi dodatkowe trudności w budowaniu republikańskiej marynarki. Nowy system handlu bronią stanowił odzwierciedlenie porządku politycznego okresu po pierwszej wojnie światowej. W Europie Wielka Brytania i Francja zachowały swoje możliwości produkcyjne broni, z kolei inny europejski producent zbrojeń i przedsiębiorca, Niemcy, był utrzymywany poza systemem aż do 1934 roku. Stany Zjednoczone stały się głównym dostawcą broni. Jednak po pierwszej wojnie światowej istniała silna awersja publiczna w stosunku do produkcji i handlu bronią, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. To wszystko spowodowało próżnię dostaw w międzynarodowym systemie handlu bronią. Niechęć głównych dostawców broni do produkowania nawet na potrzeby własnych sił zbrojnych pociągnęła za sobą dwie istotne konsekwencje[156]. Po pierwsze, prywatni producenci broni zwrócili się ku rynkom zagranicznym. Po drugie, głosujący za rozbrojeniem producenci przestali otrzymywać gwarancje rządowe lub subwencje dla sprzedaży zagranicznej. Sytuacja ta pogłębiała lukę w dostawach i ograniczała wybór dostawców uzbrojenia marynarki do Turcji. Ze względu na zły stan jej gospodarki do budowy marynarki były jej konieczne kredyty zagraniczne i gwarancje rządowe. Tylko mocar-

[154] H. Ersel, *Yavuz Geliyor Yavuz*, „Toplumsal Tarih" 2000, April, vol. 76, no. 4, April, s. 28–39.

[155] A. Büyüktuğrul, *Osmanli (Turk) – Yunan Deniz Silahlanma Yarisi*, Belleten 1975, October, vol. 39, no. 156, s. 725–774.

[156] D. MacGregor, *Former Naval Cheapskate: Chancellor of the Exchequer Winston Churchill and the Royal Navy, 1924–1929*, „Armed Forces and Society" 1993, Spring, vol. 19, no. 3, s. 319–333.

stwa europejskie pragnące rewizji *status quo* mogły być zainteresowane dostarczeniem jej uzbrojenia. Włochy rozpoczęły ambitne projekty dotyczące wypełnienia próżni w dostawie zbrojeń, natomiast Niemcy szukały drogi obejścia ograniczeń traktatu wersalskiego. W konsekwencji oba kraje zajmowały ważne miejsce w programach tureckiej marynarki wojennej początku drugiej dekady XX wieku[157].

Pierwsze zamówienie tureckiej marynarki zostało złożone w Holandii dla dwóch łodzi zaprojektowanych w Niemczech w 1924 roku. Holenderska stocznia budująca te łodzie została powołana przez trzech niemieckich stoczniowców. Okręty te zostały zbudowane z subwencji nieujętych w budżecie funduszy niemieckich, co miało na celu rozwój umiejętności obsługi łodzi podwodnych i przetrwanie ograniczeń wersalskich[158]. Tureckie okręty miały być wykorzystane do szkolenia nowej generacji niemieckich marynarzy okrętów podwodnych, szczególnie podczas prób w Rotterdamie. Tureckie zlecenie mniej lub bardziej zdefiniowało wybór doradców zagranicznych na rzecz niemieckich emerytowanych oficerów marynarki.

Oszustwa związane z naprawą krążownika Yavuz zleconą francuskiej firmie i problemy techniczne doprowadziły do znacznego opóźnienia renowacji i do impeachmentu samego ministra, a także do zlikwidowania Ministerstwa Marynarki w 1927 roku. W tym czasie w kraju reżim został skonsolidowany i opozycja polityczna – zneutralizowana.

We wrześniu 1928 roku Grecy przeprowadzili na Dardanelach ćwiczenia marynarki na szeroką skalę. To z kolei przypieczętowało losy modernizacji marynarki w Turcji, gdyż ta odpowiedziała podobnym. Osobiście dowodził nią wtedy prezydent Atatürk. Rywalizacja na morzu Śródziemnym między Włochami i Francją nieoczekiwanie doprowadziła do sfinansowania tureckiego programu morskiego. To właśnie Włochom zlecono budowę dwóch niszczycieli, dwóch okrętów podwodnych i trzech ścigaczy okrętów podwodnych. Najbardziej zaufany partner Ankary, Związek Radziecki, był zaniepokojony modernizacją tureckiej marynarki z perspektywy równowagi na Morzu Czarnym. Potencjalna rozbudowa floty tureckiej najbardziej martwiła jednak Greków, którzy zamówili u Włochów niszczyciele. Włoskie strategiczne plany latach 1929–1931 zakładały turecką i grecką neutralność w razie wojny

[157] S. Güvenç, *Building*…

[158] H. Herwig, *Innovation Ignored: The Submarine Problem, Germany, Britain and the United States – 1919–1939*, [w] red. W. Murray, A.R. Millet, *Military Innovation in the Interwar Period*, Cambridge 1996, s. 232.

z Jugosławią czy przeciw Jugosławii i Francji[159]. W marcu 1930 roku podsekretarz tureckiej marynarki, kapitan Mehmet Ali, odwiedził Włochy. Jego wizyta zbiegła się z konferencją morską w Londynie. Podczas gdy delegaci z głównych krajów morskich omawiali rozszerzenia dotyczące ograniczenia lżejszych jednostek, takich jak krążowniki, okręty podwodne i niszczyciele, Turcja zamówiła kolejne dwa niszczyciele z Włoch[160]. Zakup ten sugeruje związek konferencji w Londynie z negocjacjami dyplomatycznymi turecko-greckimi dotyczącymi zamrożenia statków na Morzu Egejskim. Można uznać, że Ankara chciała zabezpieczyć te niszczyciele przed wprowadzaniem ograniczeń w produkcji i handlu lżejszych jednostek morskich po konferencji londyńskiej. Po drugie, nie było propozycji Ankary czy Aten dotyczącej ograniczenia zbrojeń morskich na Morzu Egejskim.

Na początku 1930 roku budowa marynarki ponownie zyskała na politycznym znaczeniu. Krótki eksperyment wielopartyjności nadał nowy wymiar ideom modernizacji tej gałęzi obronnej. Prorządowa prasa, szczególnie „Cumhuriyet", zaczęła chwalić İsmeta İnönü jako pomysłodawcę przebudzenia tureckiej marynarki[161]. Oczywiście partia rządząca i jej lider chcieli wykorzystać marynarkę, by odwołując się do serc i umysłów tureckiego elektoratu, zachęcić go do głosowania. Do konkurencyjnych wyborów nie doszło, jednak marynarka utrzymała znaczenie dla krajowych celów politycznych.

Turcja stosowała się do układów z Grecją i Sowietami aż do wygłoszenia przez Mussoliniego mowy w sprawie przyszłej włoskiej ekspansji w Azji i Afryce w 1934 roku. Włochy stały się głównym zagrożeniem dla tureckiej strategii morskiej, która stopniowo zaczęła wychodzić poza misję obrony wybrzeża[162]. Początkową reakcją na włoskie zagrożenie był pomysł poszerzenia floty podwodnej. Turcja nie byłaby jednak w stanie samotnie zmierzyć się z tym zagrożeniem. Dlatego też Ankara chciała poszerzyć swoją flotę o okręty w porozumieniu z Atenami. Obie stolice złożyły wspólny wniosek w Londynie o pomoc finansową w celu pozyskania nowych jednostek wobec włoskiego zagrożenia. Jednak nie został on rozpatrzony pozytywnie w dużej mierze przez brak funduszy. Ponadto Londyn wciąż niechętnie wydawał pieniądze na własne pro-

[159] M. Rimanelli, *Italy between Europe and the Mediterranean: Diplomacy and Naval Strategy from Unification to NATO, 1800–2000*, New York 1997, s. 528.

[160] S. Güvenç, *Building…*

[161] *Ibidem*.

[162] S. Fuat, *Donanmamiz ve Deniz Ticaretimiz*, „Deniz Mecmuasi" 1933, November, vol. 45, no. 330, s. 409–434.

gramy morskie, gdyż promował światowe rozbrojenie. Z tego powodu w drugiej fazie budowy swej marynarki Turcja musiała szukać funduszy gdzie indziej.

Ograniczenia nałożone na marynarkę na konferencji waszyngtońskiej w następnych latach zostały złagodzone, a Wielka Brytania, główny bohater światowego rozbrojenia, w końcu zgodziła się na zmiany ograniczeń niemieckiej marynarki. Angielsko-niemiecka umowa o marynarce wojennej w 1935 roku ponownie wprowadziła niemieckie siły do międzywojennej strategii równowagi[163]. Wielka Brytania postrzegała Rzym jako potencjalnego partnera w zakresie hamowania sił niemieckich. Stanowiło to główny powód różnic między tureckim i brytyjskim postrzeganiem Włoch.

Francja nie była uważana za politycznie wiarygodnego dostawcę z powodu długów osmańskich i problemu z Hatayem. W związku z tym Turcja zwróciła się znów do Niemiec, które były chętne i zdolne do dostarczania okrętów podwodnych na korzystnych warunkach kredytowych. W tym czasie do tureckiej floty dołączył inny niemiecki okręt podwodny zbudowany w Hiszpanii. Włoski atak na Abisynię spotęgował turecki strach, co brytyjski ambasador w Turcji skomentował: „Turcy zwyczajowo wyolbrzymiają to [włoskie] niebezpieczeństwo"[164]. Pogląd ten szybko został jednak zweryfikowany.

Do tureckiej strategii morskiej dodano konieczność ponownej militaryzacji cieśnin oraz sojusz z Grecją. W konsekwencji w 1935 roku turecka dyplomacja była nastawiona na rewizję statusu tureckich cieśnin na drodze negocjacji, czego dokonała na mocy Konwencji Montreaux 1936. Turcja zaangażowała się w tworzenie sojuszu regionalnego na Półwyspie Bałkańskim. Najbardziej istotnym strategicznie partnerem była Grecja. Turecki minister spraw zagranicznych Tevfik Rüstü Aras stwierdził: „Grecja była absolutnie niezbędna Turcji. Bez Grecji jako przyczółka Turcja byłaby strategicznie znacznie bardziej narażona na atak i było niezbędne dla Turcji zachować ją jako sojusznika za wszelką cenę"[165]. Te dwa nowe czynniki zobowiązały marynarkę do wykonywania nowych zadań wykraczających poza obronę wybrzeża. Utrzymywanie komunikacji morskiej w Regionie Wysp Egejskich Północnych stało się ważnym czynnikiem w tureckiej strategii morskiej.

---

[163] C.M. Scammell, *The Royal Navy and the Strategic Origins of the Anglo-German Naval Agreement of 1935*, „Journal of Strategic Studies" 1997, June, vol. 20, no. 2, s. 92–118.

[164] S. Güvenç, *Building…*

[165] *Ibidem*.

Po zmianie zdania na temat rozbrojenia i Włoch Londyn w 1936 roku zaczął pozytywniej postrzegać Turcję. Nowy kurs przybrały też angielsko-tureckie stosunki wojskowe. Republikańska marynarka w swoją pierwszą zagraniczną wizytę wyprawiła się na Maltę[166]. Chociaż Londyn starał się bagatelizować znaczenie polityczne tej bezprecedensowej wizyty, Ankara dała wyraźny sygnał polityczny, wysyłając tam prawie całą flotę[167]. Włoskie niszczyciele wizytujące turecką eskadrę[168] były bardzo interesujące dla brytyjskiego wywiadu, szczególnie mając na uwadze potencjalny konflikt w rejonie Morza Śródziemnego. Turcy pozwolili im wejść na pokład i badać szczególnie turbiny dwóch niszczycieli klasy Zafer i Tinaztepe, zbudowane we Włoszech[169].

Nowy program budowy tureckiej marynarki odzwierciedlał zmianę w tureckiej strategii morskiej. Oprócz okrętów podwodnych zlecono rozbudowę floty nawodnej o dwa krążowniki i dużą liczbę niszczycieli, co mogło zaszkodzić w kontaktach z Wielką Brytanią. Aby zwiększyć swoją wiarygodność w oczach Brytyjczyków, Ankara starała się zostać stroną procesu rozbrojenia marynarki. Pomimo poprawy stosunków z Londynem, Brytyjczycy przeciwstawiali się budowie dwóch krążowników przez Turcję, co naruszałoby traktaty rozbrojeniowe. Krążowniki miały zostać zbudowane w końcowym etapie dziesięcioletniego programu dotyczącego marynarki. Następstwo wydarzeń w Europie bardzo szybko odsunęło jednak dyskusje o nich. Aktywność piratów na Morzu Śródziemnym podczas hiszpańskiej wojny domowej przybliżyła Ankarę do Wielkiej Brytanii, a nawet Francji. Turecki rząd zgodził się na współpracę z innymi w tej dziedzinie. Atatürk optował za ściślejszą współpracą z Wielką Brytanią i Francją, niż Inönü był gotowy przyjąć. Mustafa Kemal uważał, że współpraca z Wielką Brytanią i Francją jest korzystna dla polityki mimo groźby utraty jednego lub dwóch niszczycieli[170]. W praktyce turecki wkład w działalność morską w regionie Morza Śródziemnego pozostał jednak skromny, ograniczał się głównie do zaangażowania na tureckich wodach przybrzeżnych. Wiązało się to z faktem, iż dziesięcioletni program budowy marynarki nie mógł zostać zrealizowany, gdyż nie dostarczono w całości jednostek zamawianych w ramach wcześniejszych programów.

---

166 F. Çoker, *Bahriyemizin Yakin Tarihinden*, Istanbul 1994, s. 132–157.

167 PRO FO 371 20029 E5702/1373/44 (9 September 1936).

168 Eskadra – zespół okrętów jednego lub zbliżonego rodzaju, najczęściej niszczycieli.

169 J. Fighting, *Ships of World War II*, New York 1998, s. 250–253.

170 H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatiralar*, vol. 2, Yapi Kredi Bankasi Yayinlari, 1973, s. 657–682.

Proces budowania marynarki w Turcji doskonale odzwierciedla stan jej stosunków z mocarstwami europejskimi. Chociaż Turcja zdołała przełamać międzynarodową izolację w 1930 roku, budowa jej marynarki była mniej skuteczna niż w pierwszej fazie. Głównym powodem było skupienie się jej dostawców bardziej na swoich możliwych działaniach wojennych niż tych, które mogły nękać klienta, w tym przypadku Turcję. Jednostki morskie otrzymane z Włoch na początku 1930 roku stanowią największy i najbardziej znaczący wkład w turecką marynarkę.

4.9. Militarny naród

Minister kultury ogłosił, że „Turcy na przestrzeni dziejów byli znani jako militarny naród[171], a „tureckie wojsko jest synonimem tureckiej tożsamości narodowej. Wojsko odniosło wielkie zwycięstwa, przyniosło chwałę i cześć narodowi"[172]. Nie był on pierwszym ministrem kultury, który przywołał ideę armii jako najważniejszej i świętej instytucji w społeczeństwie tureckim, czy idei, jakoby każdy Turek (mężczyzna) rodził się żołnierzem – *Türk asker doğar*. Są one fundamentalnymi mitami tureckiego nacjonalizmu. Według historyka Orhana Koloğlu termin „militarny naród" (*ordu-millet* lub *asker-ulus*) został wprowadzony do języka osmańskiego w 1860 roku, a cztery lata później gazeta „Tasvir-i Efkar" opublikowała esej wprowadzający nową publikację „Ceride-yi Askeriye" („Dziennik Wojskowy"), w którym nazywa naród osmański narodem bojowników[173]. Rok po ukazaniu się wpływowej pracy barona Rüdigera von der Goltza w „Das Volk Waffen" opublikowano jej tłumaczenie na turecki – *Millet-i Müsellaha*. Praca przeniosła poglądy Goltza do dyskursu o nacjonalizmie osmańskim, a potem tureckim, by już na początku 1930 roku trafił do oficjalnej ideologii kemalistów. Historyk Hasan Ünder z kolei zauważa, że Atatürk i większość pozostałych twórców republiki było żołnierzami i otrzymało naukę w szkołach wojskowych, których programy zostały zaprojektowane przez niemieckich ekspertów

[171] Pojęcie militaryzmu, spopularyzowane po raz pierwszy w roku 1860 przez Pierre'a Proudhona, oznacza zbiór idei i struktur gloryfikujących praktyki i normy związane z wojskowością. Jest wyrazem bezpośredniej interwencji wojska w system polityczny.

[172] A.G. Altinay, *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender, and Educationin Turkey*, New York 2004, s. 14.

[173] O. Koloğlu, *Osmanlı Devleti'nde „Asker Millet" Anlayıs¸ ının Olus¸ması*, „Tarih veToplum" 1999, vol. 32, no. 192, , s. 344.

wojskowych[174], a większość nauczycieli stanowili Niemcy lub przeszkoleni w Niemczech Osmanie.

Książka Goltza była głównym źródłem dla nowych podręczników pisanych przez Mustafę Kemala i jego adoptowaną córkę Afet Inan na początku 1930 roku. *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, używany jako podręcznik w szkole średniej i gimnazjum, może być odczytywany jako oficjalny traktat o strukturach i dyskursach władzy w młodej republikańskiej Turcji. Jego rozdziały omawiają idee dotyczące kształtu państwa, republiki, narodu, służby wojskowej, prawa, obywatelstwa czy gospodarki. Stanowi on cenne źródło informacji dla analizy sposobów budowania nowego państwa i edukowania młodych ludzi przez Ankarę. Co więcej, udział Mustafy Kemala jako prezydenta w zlecaniu i pisaniu nowych podręczników ujawnia znaczenie, jakie przywiązuje im elita rządząca. Podręcznik podkreśla potrzebę udziału obywateli w systemie obrony kraju poprzez służbę wojskową. Historia jest w nim traktowana uniwersalistycznie i ewolucyjnie. Społeczności plemienne Turków w starożytności są przedstawiane jako oparte na samoobronie i uzbrojeniu wszystkich członków[175]. Kiedy ludzie zaczęli się osiedlać w miastach, powstała nowa klasa – wojskowa. Od tego momentu wojsko było formowane jedynie w czasie prowadzenia wojen i stanowiło tylko część narodu[176]. Trzeci etap polegał na stałych armiach. Po odkryciu prochu armie zostały udoskonalone, a tryb prowadzenia wojny się skomplikował. Codzienna praca i przygotowanie do wojny stały się więc konieczne[177].

Wkrótce zawartość podręcznika stała się oficjalną ideologią opierającą cechy narodu tureckiego na wojskowości. Narodowa historia bazująca na środkowoazjatyckim pochodzeniu doprowadziła do postrzegania tureckości z perspektywy rasowej. Kolejne zmiany w interpretacji służby wojskowej doprowadziły do jej interpretacji kulturowej, narodowej i rasowej. Wydarzenia te pomogły ukształtować mit militarnego narodu jako zasadniczy element dyskursu nacjonalizmu koncentrującego się na historycznym i bohaterskim charakterze tureckich sił zbrojnych. Miały one wielki wkład w kształtowanie kultury społeczeństwa, a samo wojsko wychowywało swoich adeptów w duchu umiłowania republikańskiej ojczyzny. Tworzyło elity nowego państwa i przekazywało wartości kulturowe.

---

[174] H. Ündera, *Milleti Müsellaha ve Medeni Bilgiler*, „Tarih ve Toplum" 1999, vol. 32, no. 192, s. 48.

[175] A. Inan, *Askerlik Vazifesi*, Istanbul 1930, s. 22.

[176] *Ibidem*, s. 23.

[177] *Ibidem*.

5. NOŚNIKI I SKUTKI DLA KULTURY STRATEGICZNEJ

5.1. Twarde i miękkie podmioty tureckiej polityki zagranicznej

Polityka zagraniczna leżała w gestii organów państwowych, które opierały się na konstytucji i aktach prawnych regulujących zakres ich kompetencji. Ważne są również nieformalne mechanizmy i „praktyka władzy"[178]. Twórcy konstytucji uznawali jednostkę za element wspólnoty narodowej, której interes powinien przeważać nad interesem jednostkowym. Dlatego też jedynym i rzeczywistym reprezentantem narodu, w imieniu którego miała być wykonywana władza państwowa, było jednoizbowe Wielkie Zgromadzenie Narodowe (WZN). Skupiało ono w sobie władzę ustawodawczą i wykonawczą. Władzę ustawodawczą miał samodzielnie wykonywać parlament, władzę wykonawczą zaś za pośrednictwem Prezydenta Republiki, wybieranego przez Zgromadzenie i Komitetu Delegatów Wykonawczych (KDW), przy którego tworzeniu największą rolę odgrywała właśnie głowa państwa. Wielkie Zgromadzenie Narodowe na mocy konstytucji z 1924 roku zatwierdzało budżet, zawierało umowy i traktaty pokojowe z innymi państwami, wypowiadało wojnę, akceptowało i odrzucało wszystkie umowy i koncesje obejmujące odpowiedzialność finansową, ogłaszało częściową lub generalną amnestię, zmniejszało kary i ułaskawiało[179]. Kontrolowało ono także politykę zagraniczną. Z kolei prezydent miał niewielkie uprawnienia konstytucyjne, wyznaczał przedstawicieli dyplomatycznych republiki do obcych krajów i przyjmował zagranicznych ambasadorów. Reprezentując WZN, prezydent zatwierdzał naczelne dowództwo armii. Dowództwo sił zbrojnych w czasie pokoju powierzano, zgodnie ze spe-

[178] J. Wódka, *Polityka*…, s. 92.

[179] Konstytucja Turcji z 1924 r., http://genckaya.bilkent.edu.tr/1924constitution.pdf [dostęp: 12.06.2016].

cjalnym prawem, szefowi personelu, a w czasie wojny – osobie wyznaczonej przez prezydenta za radą rządu i zgodą parlamentu[180].

Dyplomacja Porty, która odnosiła duże sukcesy, choć była dobrze poinformowana o sytuacji w Europie, nie stanowiła siły tak potężnej jak ta zachodnia. Wynikało to głównie z faktu, iż Porta wolała przyjmować u siebie obce legacje niż wysyłać za granicę własne. Dlatego jej pogląd na sprawy międzynarodowe i politykę zagraniczną mógł być nieco wypaczony i jednostronny. Jako że „służba zagraniczna Republiki Turcji oparta jest na długiej tradycji i dziedzictwie dyplomacji osmańskiej", większość ambasadorów i przedstawicieli zagranicznych była urzędnikami pełniącymi swe funkcje jeszcze w imperium. Ta ciągłość instytucjonalna wpłynęła pozytywnie na politykę zagraniczną. Wielu biurokratów i wojskowych Porty zadeklarowało swą lojalność dla ideałów Atatürka. Już tymczasowy rząd ankarski w 1920 roku powołał Ministerstwo Spraw Zagranicznych, z osmańską nazwą *hariciye vekaleti*. Początkowo w jego skład wchodziło trzech urzędników, ale z biegiem czasu, kiedy kontakty zagraniczne się ożywiły, jego siedzibę przeniesiono z trzeciego na piąte piętro, gdzie znajdował się również Zarząd Długu Publicznego, symbolizującego ekonomiczne i polityczne uzależnienie od Europy. Jeszcze długo po zmianie stolicy wielu z ambasadorów zagranicznych państw nadal rezydowało w Stambule, tym samym w pewien sposób czekając na odrodzenie się starego porządku. By ułatwić kontakty z nimi, utworzono więc w Stambule przedstawicielstwo. Dyplomaci w Turcji jako urzędnicy państwowi byli dalecy od mieszania się w politykę i spory partyjne, jednakowoż stanowili grupę zideologizowaną i upolitycznioną.

Procesy decyzyjne, w obliczu braku realnej opozycji, pozostawały pod pełną kontrolą prezydenta Atatürka. To do niego i İsmeta należało reformowanie kraju i opracowywanie linii polityki zagranicznej. Właśnie İsmet negocjował traktat z Lozanny, dysponując przy tym dużą swobodą. Pozostawał jednak w ciągłej telegraficznej łączności z Atatürkiem, którego zaufanie nie oznaczało zgody we wszystkich kwestiach dotyczących polityki zagranicznej. Prezydent wyznaczał główne cele i pełnił funkcję „naczelnego dyplomaty", ale nie składał żadnych wizyt zagranicznych. To on nakreślał program partii, którego musieli się trzymać politycy. „Polityka zagraniczna Turcji zawsze znajdowała źródło w woli

[180] M. Tamkoç, *The Warrior Diplomats: Guardians of the National Security and Modernization of Turkey*, Salt Lake City 1979, s. 127–129.

Atatürka oraz jego oświecającym i inspirującym umyśle”[181]. Rolą ministrów spraw zagranicznych było więc doradzanie Gaziemu w sprawach międzynarodowych i wprowadzanie w życie jego decyzji. İsmet hamował niektóre z nich, szczególnie te związane z użyciem sił zbrojnych. Ministrem spraw zagranicznych od 1925 do 1938 roku był Tevfik Rüştü Aras, który dzięki temu, że cieszył się zaufaniem Atatürka, mógł organizować strukturę MSZ i negocjować znaczące umowy bilateralne. Attaché wojskowym w Berlinie i Rzymie w latach trzydziestych ubiegłego stulecia był Fahri Koruturk. Uczestniczył on w konferencji w Montreux w roku 1936. Z kolei zagraniczną polityką ekonomiczną i handlową kierowała w ramach Ministerstwa Gospodarki Dyrekcja Handlu Zagranicznego, a na mocy rozporządzeń z 1925 roku powołano do życia przedstawicielstwa handlowe[182].

5.2. Armia

Jednym z nieformalnych ośrodków decydujących o polityce zagranicznej była armia. Jej rola w systemie politycznym republiki została niejako odziedziczona po imperium. Organizacyjnie, technologicznie oraz taktycznie aż do połowy XVIII wieku była jedną z dominujących sił na ówczesnym polu bitwy. Została też ukształtowana w wyniku procesów społeczno-politycznych zachodzących po 1923 roku. Od swojego powstania republika borykała się ze stworzeniem nowoczesnego przemysłu obronnego. Mustafa Kemal zaczął od podstaw, a za główny cel obrał ustanowienie polityki autarkii umożliwiającej rozwój całej gospodarki. Rola, jaką odegrały w czasie pierwszej wojny światowej i po niej tureckie siły zbrojne, oraz stanowisko, jakie wysocy rangą wojskowi odgrywali w systemie politycznym, wpłynęły również na ich pozycję w kształtowaniu polityki zagranicznej. Same nie podlegały kontroli i krytyce społecznej czy państwowej, lecz generalskiej. Od początku istnienia republiki armia cieszyła się znaczącym wpływem na politykę i posiadała specjalny status. Jej budżet nie podlegał kontroli parlamentu, tworzyła elitę oraz wywierała wielki wpływ na młodzież. Już w 1926 roku wprowadzono do szkół obowiązkowy przedmiot, jakim była wiedza o bezpieczeństwie narodowym. Prowadził je dowódca najbliższego garnizonu, który oma-

[181] J. Wódka, *Polityka*…, s. 103–104.
[182] *Ibidem*.

wiał bieżące wydarzenia polityczne, a podręczniki, jakimi się posługiwano, przygotowywał Sztab Generalny[183]. Atatürk uważał, że:

> Republika Turecka może zaufać tylko dwóm rzeczom – pierwszą jest wola narodu, drugą zaś bohaterskość naszej armii, która w trudnych i ciężkich warunkach zdobyła uznanie świata[184].

Wpływ wojny o niepodległość i ideologia kemalizmu pozostawiły znaczny ślad w armii, gdyż to dzięki jej waleczności pod dowództwem Mustafy Kemala nie dokonano rozbioru Turcji. Fakt ten zaważył o silnej pozycji, jaką mieli w republice wojskowi. Stali się elitą nowych sił zbrojnych, roszczących sobie prawo do stania na straży bezpieczeństwa kraju. Powojenny kraj dzielił się na wykształconych wojskowych i na ubogie, niepotrafiące czytać i pisać społeczeństwo. Taka sytuacja przesądziła o tym, kto zajmie się budową i modernizacją państwa. To właśnie armia, która zachowała swą pozycję, była elementem łączącym republikę ze starym ustrojem. Atatürk chciał przekształcić państwo z reżimu pretoriańskiego w cywilny. Twierdzi się często, że jednym z jego głównych celów było trzymanie armii z dala od polityki. Zasadę tę sformułował już w 1909 roku w przemówieniu do Drugiego Kongresu Komitet Jedności i Postępu w Salonikach. Powtórzył ją w sześciodniowym przemówieniu, które wygłosił na Wielkim Zgromadzeniu Narodowym w październiku 1927 roku:

> Dowódcy, myśląc i wykonując obowiązki i wymagania armii, muszą dbać, aby nie pozwolić względom politycznym wpłynąć na ich osąd. Nie wolno im zapomnieć, że istnieją inni urzędnicy, których obowiązkiem jest myślenie o aspektach politycznych. Obowiązki żołnierza nie mogą być spełniane za pomocą rozmów i politykierstwa[185].

Krytycy twierdzą jednak, że natychmiast po pierwszej wojnie światowej sam Mustafa Kemal nie stosował się do własnej zasady. Po powrocie z frontu w Syrii w listopadzie 1918 roku starał się wykorzystać swoje związki z pałacem (miał służyć jako adiutant Mehmeda VI Vahdettina podczas jego wizytacji na froncie zachodnim na przełomie 1917 i 1918 roku) do powołania gabinetu umiarkowanych unionistów, w którym byłby ministrem wojny (stanowisko to wcześniej sprawował Enver

---

[183] A.G. Altınay, *Egitimin militarizasyonu: zorunlu milli güvenlik dersi* [w:] A. İnsel, A. Bayramoğlu (eds.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, İstanbul 2004, s. 179–200.

[184] J. Wódka, *Polityka*..., s. 198.

[185] D.A. Rustow, *The Army and the Founding of the Turkish Republic*, „World Politics" 1959, vol. 11, no. 3, s. 546.

Pasza)[186]. Jego głównym problemem z armią było, jak uważa George Harris, „nie to, by trzymać ją z dala od polityki, ale by mieć pewność, że pozostaje całkowicie lojalna wobec niego i republiki[187]. Za rządów Atatürka armia osiągnęła swego rodzaju symbiozę z reżimem, dzięki której wzmacniały się wzajemnie. Osiągnięcie tego nie było ani łatwe, ani bezsporne, miało swe konsekwencje długo po śmierci Atatürka.

Decydujące dla pozycji armii w systemie politycznym były osobiste ambicje starszych towarzyszy broni. Wierzyli oni bowiem w to, że walczyli tak samo jak Gazi, aby wygrać wojnę z okupantami, zasługiwali tym samym na udział we władzy. Niektórzy z nich, z powodów religijnych bądź mając nadzieję, że utrzymanie kalifatu pomoże zachować równowagę sił u szczytu władzy, byli przeciwni wprowadzanym reformom. Dla Kemala szczególnie niebezpieczne było to, że do 1924 roku liczni starsi oficerowie łączyli służbę wojskową z karierą polityczną, szczególnie jako członkowie Wielkiego Zgromadzenia Narodowego. Jeśli doszłoby do ich sporu z Atatürkiem, mogli potencjalnie wykorzystać swe dowódcze stanowisko przeciw rządowi i dokonać zamachu stanu lub wywierać na niego presję, grożąc, że to zrobią. Mogło to doprowadzić do chaosu, do jakiego doszło przed 1908 rokiem, ciągłych przewrotów i zamachów stanu. W pierwszych latach wśród polityków-żołnierzy wielu oficerów średniego szczebla będących członkami zgromadzenia w latach 1920–1923 pracowało także dla Drugiej Grupy (*İkinci Grup*) deputowanych będących w opozycji do Kemala[188]. W wyborach parlamentarnych w 1923 roku prawie wszyscy członkowie Drugiej Grupy byli trzymani poza Zgromadzeniem. Znacznie bardziej istotne było to, że wielu starszych dowódców, którzy byli współpracownikami Atatürka w wojnie o niepodległość, pozostało w parlamencie po 1923 roku. Dwóch z nich, İsmet İnönü i Fevzi Çakmak, było wiernych Atatürkowi; sprawowali urzędy premiera i szefa Sztabu Generalnego, a Çakmak łączył je oba między styczniem 1921 a lipcem 1922 roku. Jednocześnie czterej inni: generał Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Cafer Tayyar Egilmez i Refet Bele, związali się z opozycją. Posiadali szacunek społeczny, a raz zdobytej władzy nie chcieli łatwo oddać. Aby zażegnać to niebezpieczeństwo, Kemal podjął wiele kroków w latach 1923–1924.

---

[186] *Ibidem*, s. 537; A. Mango, *Ataturk*, London, 1999, s. 199.

[187] G.S. Harris, *The Role of the Military in Turkish Politics*, part I, „Middle East Journal" 1965, vol. 19, no. 1, s. 56.

[188] G.S. Harris określa tak grupę siedmiu takich oficerów: obejmowała ona jednego generała, jednego pułkownika, jednego podpułkownika, trzech majorów i jednego kapitana. *Ibidem*, s. 56.

Po podpisaniu traktatu z Lozanny armia została zdemobilizowana i zreorganizowana jako dziewięć korpusów zgrupowanych w trzech inspektoratach. W październiku 1923 roku, tuż przed proklamowaniem republiki i wybraniem Atatürka prezydentem, Kazim Karabekir i Ali Fuat Cebesoy zostali odpowiednio mianowani pierwszym i drugim z inspektorów sił zbrojnych, a Cafer Tayyar Egilmez – dowódcą Siódmego Korpusu. Ten manewr miał na celu usunięcie ich z Ankary w krytycznym momencie (Bele, który wcześniej służył jako gubernator wojskowy Tracji, gdy jego stanowisko zostało zniesione, został zmuszony do dymisji z wojska. Starali się oni wykorzystywać swoje stanowiska dowodzenia w wojsku do przeprowadzenia zamachu na Atatürka)[189].

W swoim sześciodniowym przemówieniu Kemal twierdził, że w październiku 1924 roku odkrył przygotowywany przeciwko sobie przez ponad rok „wielki spisek" Karabekira, Fuata i Belego, w zmowie z Raufem Orbayem. Mimo iż oni stanowczo temu zaprzeczali, odeszli z wojska, zachowując jednak swe miejsca w parlamencie. Atatürk napisał do Cevata Çobanlı, inspektora Trzeciej Armii, oraz dowódców pierwszego, drugiego, trzeciego, piątego i siódmego korpusu wojska, prośbę o rezygnację. Wszyscy się zgodzili, z wyjątkiem Cevata Çobanlı i Cafera Tayyar Egilmeza – obaj postanowili zrezygnować z armii, ale nie parlamentu. Zaniepokojony Kemal zdecydował, że najkorzystniejszym ruchem będzie usunięcie potencjalnych przeciwników z dowódczych stanowisk. Prawne i konstytucyjne zmiany miały również na celu utrzymanie czynnych oficerów z dala od parlamentu, a więc od ewentualnego niebezpiecznego zaangażowania politycznego. Ustawa nr 385, uchwalona w grudniu 1923 roku, zarządzała, że w przyszłych wyborach oficerowie i żołnierze będą zobowiązani do rezygnacji ze służby wojskowej przed wyborem na posłów. W marcu 1924 roku, kiedy został zniesiony kalifat, szef Sztabu Generalnego był pozbawiony miejsca w gabinecie. Zmiana ta sprawiła, że elita władzy wojskowej odpowiadała bezpośrednio przed prezydentem, z pominięciem MON. Przepisy ustawy nr 385 zostały potwierdzone przez artykuł 23 pierwszej pełnej konstytucji republiki, w którym stwierdzono, że „nie jest dozwolone, by jedna osoba pełniła w tym samym czasie funkcję posła i piastowała inne stanowisko rządowe"[190]. Przypuszczalnie można uznać je za stanowisko w siłach zbrojnych.

---

[189] U.C. Sakallioğlu, *The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy*, vol. 29, no. 2, Jan., s. 151–165.

[190] Art. 23 Konstytucji z 1924, angielski tekst, S. Kili, *Turkish Constitutional Developments and Assembly Debates on the Constitutions of 1924 and 1961*, Istanbul 1971, s. 163–171.

Zgodnie z artykułem 40, najwyższe dowództwo armii pozostawało w rękach Wielkiego Zgromadzenia Narodowego, reprezentowanego przez Prezydenta Republiki. Po 1926 roku każda myśl, że siły zbrojne mogą działać na szkodę reżimu lub monopolu politycznego Republikańskiej Partii Ludowej, była wyraźnie wykluczona. Fevzi Çakmak, który służył jako szef Sztabu Generalnego przez wyjątkowo długi okres, ponad 22 lata (1921–1944), stał się pierwszym i jedynym marszałkiem armii tureckiej oraz odegrał istotną rolę w tej symbiozie. Çakmak jest opisywany jako człowiek bez polotu, konserwatywny, pobożny muzułmanin, ale całkowicie lojalny wobec Atatürka zapewnił mu uległość armii. Rząd na zlecenie Kemala starał się wykorzystywać armię jako instrument edukacji, aktywizacji społecznej i budowania narodu. Praktycznie wszyscy młodzi ludzie byli zobowiązani do pełnienia służby wojskowej, zwykle trwającej osiemnaście miesięcy dla piechoty, dla innych służb – do trzech lat. Niemiecki wizytator z 1935 roku entuzjastycznie opisuje wpływ, jaki na młodego wieśniaka miało wojsko, z którego niedawno wrócił:

> Nie było potrzeby, aby nauczył się, jak korzystać z karabinu, ponieważ dorastał z jednym. Ale armia nauczyła go innych rzeczy, takich jak: dyscyplina, czystość, poczucie czasu, ulepszone metody uprawy ziemi, czytanie i pisanie; i być może najważniejszego: poczucia odpowiedzialności za bliźnich. Powrócił do swej wioski siedem miesięcy temu i oczywiście nie zapomniał, czego się nauczył[191].

Korpus oficerski odegrał szczególnie ważną rolę w narodowym wysiłku odgórnej mobilizacji społeczeństwa do osiągnięcia nowoczesności. Utalentowanemu młodemu człowiekowi, niezależnie od pochodzenia, szkoły wojskowe otwierały drogę do kariery. Oferowały bezpłatną, nowoczesną edukację, torowały drogę do społecznego prestiżu i polepszenia warunków bytowych. Kadeci akademii wojskowej byli indoktrynowani w myśl oficjalnej ideologii reform społecznych i modernizmu. Młodzi oficerowie pobierali lekcje u wizytujących wioski głównych intelektualistów tamtego okresu, którzy podkreślali wagę modernizacji[192]. Atatürk chwalił armię za rolę, jaką odegrała w modernizacji, głosząc:

---

[191] L. Linke, *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey,* London 1938, s. 122–123.

[192] G.S. Harris, *Role…*, s. 62; Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Basına*, Istanbul 1968, s. 8.

(...) kiedykolwiek turecki naród starał się wznieść się na wyżyny, to zawsze patrzył w kierunku swej armii, złożonej ze swych bohaterskich synów, jako stałego lidera na czele tego pochodu[193].

W ten sposób korpus oficerski stał się strażnicą nie tylko państwa, ale także nacjonalizmu i sekularyzmu kemalistowskiego. Zgodnie ze zmianami, jakie zaszły w 1924 roku, uchwalony sześć lat później artykuł 148 Wojskowego Kodeksu karnego zarządzał, że personel wojskowy, który zebrał się w celach politycznych, dołączył do partii politycznych, uczestniczył w demonstracjach, spotkaniach czy wyborach politycznych, lub w jakikolwiek sposób sugerował je słownie lub napisał artykuły polityczne lub przemawiał z takim skutkiem, mógł zostać pozbawiony wolności na okres do pięciu lat[194].

Późniejszy artykuł 35 Ustawy o wojskowej służbie wewnętrznej z 1935 roku stwierdzał, że „obowiązkiem sił zbrojnych jest ochrona i obrona tureckiej ojczyzny i Republiki, jak zostało to określone w Konstytucji"[195]. Sformułowanie to powtarza się w aktualnej wersji tej ustawy, uchwalonej w 1961 roku, i było często cytowane przez liderów przewrotów wojskowych lub innych interwencji w politykę jako uzasadnienie działania. Twierdzili oni, że kraj lub sekularyzm wymagały wtedy ich obrony. W rezultacie druga ustawa może być postrzegana jako bezpośrednio sprzeczna z artykułem 148 Wojskowego Kodeksu Karnego[196].

W 1930 roku rząd świadomie poświęcił „broń za masło" po to, aby uwolnić środki na finansowanie pierwszego planu pięcioletniego uprzemysłowienia Turcji. W ten sposób część budżetu poświęcona na obronę została zmniejszona do najniższego punktu – 23% – w latach 1932–1933, a dopiero w drugiej połowie 1930 roku wzrosła do 30%[197]. W 1938 roku, w ramach programu zbrojeń, w ostatniej chwili wydatki na obronę wzrosły do 44%, a Turcja uzyskała kredyt na zbrojenia od Wielkiej Brytanii w wysokości 6 milionów funtów[198]. Pozostała jednak dość nieprzygotowana do walki w nowoczesnej wojnie. Uważa się, że militarna słabość Turcji nie miała przyczyn ekonomicznych, ale była spowodowana niezwykle konserwatywnym przywiązaniem Fevzia Çakmaka do przestarzałych pojęć obrony statycznej. Kemal zakazał generalicji działalno-

---

193 *Ibidem*.

194 Askeri Ceza Kanunu, *tarihi 1930,* http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1632.pdf [dostęp: 22.03.2016].

195 *Ibidem*.

196 A. Gul, *A Short Summary of Turkish Foreign Policy*, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/48/1/5_ayla_gol.pdf [dostęp: 22.02.2015].

197 I. Uzgel, *Between Praetorianism and Democracy: The Role of the Military in Turkish Foreign Policy*, „The Turkish Yearbook" 2003, t. XXXIV, s. 187–188.

198 *Ibidem*.

ści politycznej, sam zdjął mundur i włożył garnitur/frak, co miało być symbolem nastania cywilnych rządów i zbliżenia do Europy. Wojsko zostało odsunięte od procesów decyzyjnych, lecz rządy sprawowała „koalicja cywilno-wojskowa"[199]. Armia była ostatecznie gwarantem osiągnięć Atatürka, strażnikiem republiki i idei kemalizmu, dlatego mimo chęci oddzielenia jej od państwa nie było możliwości dokonania tego.

5.3. Polityka zagraniczna

Omawiając politykę zagraniczną pierwszych lat powstania republiki, trzeba podkreślić, że chodzi o politykę i orientację, które reprezentował Atatürk i które stanowią głównie jego pomnik. To on zatwierdzał i wydawał instrukcje we wszystkich ważnych kwestiach w ciągu trwania swej długiej prezydentury. Można zatem zdefiniować politykę zagraniczną Turcji tego okresu jako politykę zagraniczną Atatürka[200]. Chociaż na politykę ogromny wpływ miały historia, sytuacja geopolityczna i wartości kulturowe, można w niej łatwo dostrzec osobowość Kemala – bacznego obserwatora i wyjątkowo trafnie prognozującego prezydenta. Jego politykę zagraniczną można podzielić na trzy okresy, to jest politykę okresu wojennego, przejściowego i czasu pokoju. Co więcej, można nawet przyjąć, że okresy te w dużej mierze się pokrywają, a każdy przygotował grunt pod następny.

Wojenna polityka zagraniczna Atatürka była wieloaspektowa i elastyczna. Oscylowała wokół zapewnienia pomocy zagranicznej, prawomocności i uzasadnienia dla buntu w Anatolii prowadzącego do wygrania wojny, siania podejrzeń i wątpliwości wśród przeciwników oraz skutecznego zarządzania kryzysowego w momencie pojawienia się sytuacji nadzwyczajnych. We wszystkich swoich przedsięwzięciach Atatürk skupiał się na jednym celu – bezwarunkowej niepodległości i suwerenności narodu[201]. Jego apel z 3 czerwca 1919 roku dotarł do wszystkich lokalnych administratorów i dowódców wojskowych. Skrytykował postawę rządu w Stambule na konferencji pokojowej, odrzucił propozycję przyznania autonomii Armenii i zaakceptowania protekto-

[199] *Ibidem*, s. 188–189.

[200] H. Bayur, *Cumhuriyetin Ellinci Yıldönümü Semineri: Kurtuluş Savaşında Atatürkün Dış Siyasası* (Seminer on the Republics Fiftieth Anniversary: Atatürks Foreign Policy During Independence War), Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1975, s. 119.

[201] W. Hale, *Turkish Foreign Policy, 1774–2000*, London 2000, s. 44.

ratu brytyjskiego. Uchwały dotyczące polityki zagranicznej przyjęte na kongresie w Erzurum, a potem w Sivas, mogą być uznane za poglądy ogólnonarodowe, których on podjął się bronić. Były oparte na integralności ojczyzny w granicach narodowych, gotowości do walki o nią oraz bezwarunkowym odrzuceniu wszystkich ustępstw mogących naruszyć suwerenność polityczną.

Pakt narodowy, przyjęty jako racja bytu i pierwszy cel wojny o niepodległość, nakazywał osmańskiej Izbie Reprezentantów prowadzenie wojny o wytyczoną ojczyznę. Pakt, składający się z sześciu artykułów, stanowił dokument niezwykle trudny do odrzucenia lub zmiany ze względu na finezyjne wykorzystanie uzasadnienia. Oferował odpowiedzi na pytanie o zakres terytorialny i tożsamość, które zajmowały osmańską i turecką opinię publiczną. Rozwiązywał tę kwestię przez ograniczenie interesów nowego państwa do Anatolii i Wschodniej Tracji, a w konsekwencji kładł kres wszystkim panislamskim i panturecki mitom i utopiom. Pakt, wykorzystując jako punkt wyjścia postulaty Wilsona, uznawał prawo do samostanowienia Arabów i stwierdzał, że obszar zamieszkany głównie przez muzułmanów jest niepodzielną jednostką. Zasady Wilsona nakazywały utworzenie tureckiego państwa w granicach, gdzie muzułmanie stanowili większość w Imperium Osmańskim. Choć pakt narodowy nie obejmował zachodniej Tracji, sugerował przeprowadzenie referendum w celu ustalenia jej losu. Atatürk był raczej ostrożny w tym zakresie. Wierzył, że określone w pakcie narodowym postulaty można osiągnąć przez zgromadzenie Turków wokół walki narodowej. Pakt odzwierciedlał narodowe aspiracje ujęte w taki sposób, by nie były niewłaściwe z punktu widzenia zachodniej opinii publicznej[202].

> Istnieniu uniwersalnych praw nie można zaprzeczyć, a prawa posiadają większą moc niż użycie brutalnej siły. Jednak naród, który realizuje swoje prawa, musi sprawiać wrażenie, że nie zawaha się użyć siły w celu obrony swoich praw, jeśli będzie do tego zmuszony[203].

Jednym z istotnych powodów zaproponowania Anatolii mandatu amerykańskiego przez wielu przywódców rewolty był fakt, że amerykańscy przywódcy i opinia publiczna nie oczekiwali korzyści materialnych, które mogłyby czerpać z Turcji. Jednak, mimo presji wywieranej na Atatürka podczas kongresu w Erzurum, nie podporządkował się idei amerykańskiego mandatu. Sprawę rozstrzygnięto na kongresie w Si-

[202] *Ibidem*, s. 45–47.

[203] Ministry of Foreign Affairs, *50 Years in Turkish Foreign Policy*, Ankara 2003, p. 31.

vas, gdzie zdecydowano o kompromisie, zgodnie z którym delegacja Kongresu Stanów Zjednoczonych powinna zostać zaproszona do obserwacji sytuacji na miejscu. Przygotowanie podstaw dla nowej długiej walki, zaprojektowanie dyplomacji i polityki zagranicznej zgodnej z ruchem anatolijskim, gdy wszechobecny był duch porażki odniesionej po pierwszej wojnie światowej, było niezwykle trudnym wyzwaniem. By tego dokonać, Atatürk musiał korzystać z każdej nadarzającej się okazji. Państwami mogącymi mu pomóc w tych staraniach były Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. Brak jedności między Europejczykami, utrata wpływów i władzy przez administrację w Stambule stworzyły grunt pod powstanie nowego państwa tureckiego. Dzięki temu ruch oporu w Anatolii mógł prędzej czy później osiągnąć siłę potrzebną do ratowania kraju. Atatürk czerpał wiele korzyści ze swych relacji z USA, lecz z czasem nastąpiła zmiana związana z polityką izolacjonizmu USA.

Polityka zagraniczna z czasów przemian, oparta na sile reprezentowanej przez tureckie siły zbrojne, była dosyć udana. Obyło się bez dalszego rozlewu krwi dzięki rozmowom o zawieszeniu broni w Mudanyi. Zdecydowano, że na kolejnej konferencji pokojowej Turcję będzie reprezentował İsmet İnönü, jako zwycięski dowódca sił tureckich na froncie zachodnim. Turcja w większości uzyskała to, czego chciała. Główne problemy, przed którymi stała polityka zagraniczna Turcji w czasie pokoju, to te oscylujące wokół pewności, że kraj ma swoje miejsce w społeczności międzynarodowej jako niezależne państwo. Szczególnie frapujące stało się rozwiązanie problemów, jakich przysparzał traktat z Lozanny, dostosowanie stosunków międzynarodowych Turcji do zmieniających się warunków na świecie oraz w świetle jej strategicznej pozycji i określenie ogólnych kierunków politycznych. Turcja, która wyszła z wojny utrudzona i zrujnowana, potrzebowała spokoju i pokojowej polityki. Atatürk uzasadniał to słowami „Nic nie może być bardziej odpowiednie i potrzebne temu państwu i jego bezpośredniemu sąsiedztwu niż spokój i porządek potrzebny do osiągnięcia celów rozwojowych i industrializacji”[204]. Mocarstwa zachodnie próbowały opóźnić ratyfikację traktatu z Lozanny i wywierały presję na Turcję odnośnie do dokonania zmian. Jednak zdeterminowana i zdecydowana postawa Atatürka sprawiła, że udało się pokonać ten opór i Turcja była w stanie nawiązać stosunki dyplomatyczne ze wszystkimi krajami. Co więcej, zaczęła ona odgrywać aktywną rolę w organach międzynarodowych, uczestniczyła

[204] M. Gonlunbol, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (Turkish Foreign Policy by Facts and Figures), vol. I, 1919/1973, s. 11.

w międzynarodowej konferencji dotyczącej rozbrojenia. Jeśli zaś chodzi o ograniczenia, jakie traktat nakładał na cieśniny, były one dalekie od zadowalających i stawały się coraz bardziej uciążliwe dla Turcji.

5.4. Globalne i narodowe cele polityki zagranicznej Atatürka

Cele, jakie obrał Atatürk do realizacji polityki zagranicznej, były oczywiste już w latach wojny o niepodległość. Sformuował je bardzo konkretnie i podkreślał wielokrotnie, że państwo tureckie jest pokojowo nastawione, lecz jeżeli inny kraj będzie mu zagrażał, nie będzie się zastanawiał nad podjęciem odpowiednich działań. Ogłosił:

> Nasza polityka zagraniczna nie narusza prawa jakiegokolwiek państwa. (...) Ilekroć kraj lub interesy narodu będą tego wymagać, nie będziemy się wahać nawiązać przyjaźni z innymi mocarstwami świata i utrzymywać tych stosunków dla pokoju na świecie. Wielkie
>
> Zgromadzenie Narodowe i rząd nie są agresorami, wybierają pokój i porządek. Sprzyjają cywilizowanym zasadom humanitarnym oraz przedsięwzięciom przyjaźni i współpracy między wszystkimi narodami na wschodniej oraz zachodniej półkuli[205].

Niezależność była pierwszym celem polityki zagranicznej Turcji. Kiedy została zdobyta po walkach prowadzonych z okupantami, zarówno na polu walki, jak i na drodze dyplomacji, podstawową zasadą polityki zagranicznej stał się pokój. Podejmowano więc liczne wysiłki, by zdobyć regionalne i międzynarodowe zaufanie, stworzyć stabilne środowisko, które umożliwiłoby wykorzystanie wielkiego potencjału Turcji dla przyszłego rozwoju. Zacieśniono przyjazne stosunki z państwami podzielającymi zasady, na których została założona republika – czyli kierowanie się nowoczesnymi wartościami i dokonywanie postępu, by stać się świeckim, demokratycznym i socjalnym państwem prawa. Aby jednak tego dokonać, problemy z przeszłości nie mogły doprowadzić do zniewolenia teraźniejszości. Oferowano więc przyjaźń i współpracę wszystkim krajom, zgodnie z interesem Turcji. Było to równoznaczne z końcem antagonizmów wobec państw zachodnich, przeciwko którym jeszcze nie tak dawno prowadziła walkę. Zaprowadzenie przyjaz-

[205] *Ibidem*.

nych stosunków było jednym z najważniejszych celów Atatürka. Niezależnie od nastawienia do poszczególnych krajów, jego pragmatyzm nakazywał utrzymywanie dobrych relacji. Nawet w latach wojny z Zachodem mówił:

> Upadek Imperium Osmańskiego zaczął dzień, w którym zerwano więzi z Zachodem przez wyniosłość zwycięstw wojskowych odniesionych nad nim. To był poważny błąd, który nie będzie powtórzony. Nie pamiętam jednego narodu, który chciałby wejść w szeregi narodów cywilizowanych i trzymał się z dala od Zachodu[206].

Bacznie obserwując od młodych lat międzynarodowe osiągnięcia, dyplomację i politykę zagraniczną, Atatürk wiedział, że republika może osiągnąć zasłużoną pozycję wśród narodów cywilizowanych. Było to jego wielkim marzeniem, które można było osiągnąć tylko przez skuteczną politykę zagraniczną i stosunki międzynarodowe oparte na solidnej podstawie. Z tego powodu polityka zagraniczna i pozycja Turcji na arenie międzynarodowej zawsze były dla niego priorytetem. Wierzył, że przyszłość Turcji zależy od zdrowej wizji, jaką należało stworzyć i przy której trzeba było trwać, a także od rozsądnych i wyważonych decyzji. Podchodził do każdego problemu przede wszystkim z racjonalizmem i realizmem. Tak więc, polityka zagraniczna przyjęta w trudnym czasie wojny o niepodległość była przede wszystkim zgodna z głównym celem utworzenia niepodległego państwa tureckiego w narodowych granicach. Postawa odrzucająca ryzykowne i ekspansywne zapędy, by nie narażać niepodległości, odcisnęła swoje piętno właśnie w postaci działań podjętych w celu bezwarunkowego zabezpieczenia niepodległości republiki. Jednym z nich był sprzeciw wobec niekorzystnych postanowień traktatów. Ogłoszono wówczas, że przepisy postulowane w traktacie z Sevres i rozejmie z Mudros są nie do przyjęcia. Kolejne działania obejmowały negocjowanie i wdrażanie traktatu z Lozanny bez narażania interesów narodowych.

Młoda republika starała się maksymalnie wykorzystać możliwości, jakie daje pokój, i kładła solidne podstawy pod stosunki z tymi krajami, które później mogły być pomocne. Po latach wojen nadszedł czas, by młoda republika szukała wyjścia z wielu swoich problemów na drodze dyplomacji i negocjacji, uwzględniając swe interesy. Naturalne odzwierciedlenie tego stanowi udział Turcji w pakcie Brianda–Kellogga w 1929 roku, który przewidywał, że wszystkie nieporozumienia zawsze powin-

[206] *Ibidem*.

ny być rozwiązywane na drodze pokojowej. Podobnie było z rozstrzyganiem kwestii, takich jak Mosul, Hatay, cieśniny czy problem turecko-grecki, rozwiązanych w sposób pokojowy przez dyplomację.

5.5. Planowanie strategiczne (zdolność przewidywania) i identyfikacja zagrożeń

Politykę zagraniczną Atatürka cechowała wytrwałość, z jaką bronił sprawy Turcji w zakresie jej prawowitych roszczeń. Podczas rozmowy z generałem Douglasem MacArthurem w 1931 roku powiedział:

> Jeśli europejscy politycy nie zdołają rozwiązać swych problemów politycznych w duchu wzajemnego zrozumienia, pozbawionego wszelkich uczuć egoizmu i szowinizmu, obawiam się, że klęska będzie nieunikniona. Powinniśmy pamiętać, że europejski problem nie jest już problemem między Francją, Niemcami i Wielką Brytanią. Istnieje bowiem nowa siła zagrażająca ludzkości. Ta siła, mobilizując wszystkie swe środki i moralną siłę do rewolucji światowej, stosuje metody nieznane Europejczykom i Amerykanom, wykorzystując nawet najmniejsze błędy popełnione przez oponentów. Zwycięzcą wojny w Europie nie mogą być ani Anglia, Francja, ani Niemcy, a Związek Radziecki. Jako kraj, który walczył niezliczoną ilość razy w Rosji, śledzimy te wydarzenia bacznie i widzimy niebezpieczeństwo ze wszystkimi jego konsekwencjami. Bolszewicy, wykorzystując uczucia przebudzenia wschodniego świata, zadowalając jego ego i podżegając do nienawiści, stały się siłą zagrażającą Europie oraz Azji[207].

Właśnie ta niezwykła zdolność Atatürka do uważnego śledzenia rozwoju sytuacji na arenie międzynarodowej była najważniejszą cechą polityki zagranicznej tamtego okresu. Potrafił dokładne przewidywać zmiany i w odpowiednim czasie podejmować kroki uznane za niezbędne dla interesu Turcji. Ponadto dosyć trafnie oceniał rozwój sytuacji na świecie, a zwłaszcza w Europie. Przewidział wybuch nowej wojny światowej. W swoich rozmowach i oświadczeniach wspominał już w roku 1932 o tej możliwości. W czasie, gdy w Niemczech doszła do władzy NSDAP, Włochy starały się rozszerzyć swoje posiadanie na Morzu Śródziemnym i Bałkanach, a państwa europejskie były zaangażowane w wyścig zbrojeń, Atatürk zintensyfikował współpracę regionalną. Dokładnie przeanalizował te procesy zagrażające pokojowi na świecie i prowadzące do

[207] S. Tashan, *Atatürk's Foreign Policy*, http://www.foreignpolicy.org.tr/documents/stashan_091101.htm [dostęp: 23.3.2015].

drugiej wojny światowej. Podjął ważne kroki, by zapewnić bezpieczeństwo i współpracę zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie w czasie, kiedy cały świat został wciągnięty w wojnę. Utorował drogę do polityki neutralności w czasie drugiej wojny światowej[208].

5.6. Geopolityka

Jednym z ważniejszych czynników wpływających na politykę zagraniczną jest właśnie geopolityka, jako badanie związków między wdrażaniem polityki siły na arenie międzynarodowej oraz w kontekście geograficznym, w którym występuje[209]. To właśnie geopolityka jest łącznikiem, pod względem ciągłości i spójności, między polityką zagraniczną Imperium Osmańskiego i turecką. Położenie geograficzne zwiększa międzynarodową wagę Turcji, ale stwarza także szansę ataku przez którekolwiek z wielkich mocarstw mających ambicje w tym regionie[210]. Turcja jako sukcesor Imperium Osmańskiego była traktowana jako *middle power* w systemie międzynarodowym[211], definiując *power* jako możliwości wywierania wpływu na inne państwa do podjęcia działań, których by same nie podjęły i opierania się presji innych państw. *Power* danego państwa w systemie międzynarodowym jest mierzona jako połączenie jego możliwości gospodarczych i militarnych. Na podstawie tej definicji państwa w systemie międzynarodowym są kwalifikowane jako wielkie, średnie i małe mocarstwa. Średnie mają potencjał, aby pokazać „odporność" na naciski wielkich mocarstw i wywierać wpływ na sąsiednie, małe mocarstwa. Potrafią stawić czoła problemowi bezpieczeństwa ze strony potęgi, ale są uzależnione od sojuszy lub próbują wykorzystać równowagę sił między mocarstwami. Brakuje im jednak siły, by wpłynąć na politykę międzynarodową w skali globalnej. Imperium Osmańskie wolało współpracować z mocarstwami europejskimi, aby bronić swojego terytorium przed zagrożeniami zewnętrznymi. Strategia ta opierała się na lawirowaniu między mocarstwami europejskimi i nastawianiu ich przeciwko sobie, by przetrwać. Turcja przyjęła podobną strategię, jednak z tą różnicą, że Porta zaakceptowała podział swego terytorium przez mocar-

[208] Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, *Turkish Foreign Policy During Ataturk's Era*, http://www.mfa.gov.tr/turkish-foreign-policy-during-ataturks-era.en.mfaera.en.mfa [dostęp: 25.04.2015].

[209] B. Dicle, *Factors Driving Turkish Foreign Policy*, Istanbul 2008, s. 6–8.

[210] W. Hale, *Turkish*…, s. 45–46.

[211] *Ibidem*.

stwa europejskie w traktacie z Sèvres, zaś nacjonaliści z Mustafą Kemalem nie zgodzili się na niego i doprowadzili do jego rewizji. W okresie międzywojennym, a szczególnie między 1920 i 1931 rokiem, powstała próżnia władzy w Europie. Bezpośrednio po pierwszej wojnie światowej idealizm polityczny był promowany jako panaceum na wszystkie problemy światowej polityki. Idee samostanowienia narodów i pokojowych rozwiązań problemów przez instytucje międzynarodowe (Liga Narodów) rozbrzmiewały w czternastu punktach Wilsona. Wszystkie wysiłki okazały się daremne w tworzeniu światowego ładu opartego na pokoju, ponieważ główne siły wciąż próbowały przestrzegać zasad realizmu. W tym okresie Turcja rozpoczęła ewolucję z pokonanego i upadłego imperium w jednolity naród o nowej strukturze politycznej i gospodarczej. Główna zasada przyjęta w pakcie narodowym (Misak-i Milli) z 28 stycznia 1920 roku postulowała utworzenie jednego i niepodzielnego narodu tureckiego, wolnego od religijnych, etnicznych i językowych różnic. Zasada ta stanowiła fundament polityki zagranicznej Turcji[212].

Już we wczesnych latach republiki czynniki wewnętrzne zaczęły wpływać na decyzje dotyczące polityki zagranicznej. Kemalistowskie ideały modernizacji i westernizacji społeczeństwa stanowiły w nich priorytet. Chcąc je osiągnąć, Turcja postawiła na politykę neutralności i postawę antyrewizjonistyczną[213]. Celem było rozwiązanie problemów z czasów osmańskich i zdobycie pozycji szanowanego członka systemu międzynarodowego. Ogromny wpływ na kształt polityki i postrzeganie świata przez społeczeństwo wywarły klęska i upokorzenie związane z podpisaniem przez Portę traktatu z Sèvres oraz niemal całkowita zależność od mocarstw i walka narodowowyzwoleńcza. W powojennym świecie Turcy czuli się osamotnieni, zrozumieli, że o swe interesy przyszło im walczyć bez wsparcia. To z kolei ugruntowało obraz Zachodu jako pazernego i bezwzględnego gracza, niezważającego na niesprawiedliwość podziału ziem tureckich. Nieufność wobec świata i syndrom zagrożenia determinowały politykę zagraniczną. Ten sam świat, który Kemal Pasza odrzucał za imperialne zapędy, paradoksalnie podziwiał za nowoczesność. Takie rozumienie otoczenia usprawiedliwia politykę opartą na zasadzie, iż „siła militarna jest głównym instrumentem obrony interesów narodowych"[214].

---

[212] C. Okman, *Turkish Foreign Policy: Principles-Rules-Trends, 1814–2003* [w:] I. Bal (ed.), T*urkish Foreign Policy in Post Cold War Era,* Florida 2004, s. 9–12.

[213] *Ibidem*.

[214] J. Wódka, *Polityka*…, s. 78.

Inspirację dla polityki zagranicznej stanowiły spuścizna imperium i ramy ideologiczne, jakie stworzył Atatürk. Jak powiedział jednemu z dziennikarzy w 1923 roku:

> (...) podstawą polityki zagranicznej są silna polityka wewnętrzna, silna administracja publiczna i silna organizacja. Polityka zagraniczna i polityka wewnętrzna powinny być na stale z sobą powiązane[215].

Wyraz temu dawała polityka wdrażana przez młodą republikę, stanowiąc negację ekspansyjnych narzędzi polityki zagranicznej i imperialistycznych zapędów Porty. Opierała się ona na zachowaniu obecnego stanu rzeczy. Właśnie ta powściągliwość i realizm w polityce, dostosowane do faktycznej siły państwa, były jedną z największych zasług Atatürka. Chociaż walczył z mocarstwami po pierwszej wojnie światowej, to on i jego naród zawsze mieli kierować wzrok właśnie ku Zachodowi i dokonywać zmian nim inspirowanych. Był nacjonalistą, ale ufał, że jest możliwa współpraca międzynarodowa, i nie unikał intratnych sojuszy.

Od momentu utworzenia republiki polityka zagraniczna i bezpieczeństwa były ustalone odgórnie. Proces decyzyjny należał do elit państwowych, czyli administracji i wojska, wspieranych przez sądownictwo i elity akademickie. Wszystkie opowiadały się za zachowaniem *status quo*, tym samym polityka była dosyć stabilna, cechowała się ostrożnością i realizmem. Skupiała się głównie na zachowaniu wywalczonej niepodległości. Do czasu wygaśnięcia klauzul czasowych wyznaczonych przez traktat z Lozanny stosunki z demokratycznymi państwami Europy Zachodniej były dość napięte. Najlepszym przykładem był spór z Wielką Brytanią o Mosul, którego domagano się w pakcie narodowym. Brytyjczycy pragnęli włączenia tego bogatego w ropę naftową regionu do Iraku, nie zgadzając się na proponowany przez Turcję plebiscyt. Liga Narodów, której Turcja nie była jeszcze członkiem, miała zdecydować o jego przyszłości.

W tym samym czasie doszło do potyczki miedzy żołnierzami tureckimi i brytyjskimi, których rząd zażądał wycofania się tureckich wojsk. Turcja zmuszona do ustąpienia rozpoczęła odwrót za tymczasową granicę. Po roku Liga Narodów wysłała komisarzy, którzy po zbadaniu sytuacji optowali za włączeniem prowincji do Iraku i tak też postanowiono. Turcja w zamian otrzymała 700 tysięcy funtów wypłaconych przez Wielką Brytanię i prawo do otrzymywania 10% zysków z przychodów

[215] *Ibidem*, s. 81.

ropy przez kolejne 25 lat[216]. Z kolei między Turcją a Francją problem stanowiła spłata osmańskiego długu publicznego, którego francuski udział był największy. Turcja obiecała, że będzie spłacać część tego długu. W związku ze światowym kryzysem wstrzymano spłatę, a po długich negocjacjach Turcja wywalczyła dogodniejsze dla siebie warunki spłaty. Między Turcją i mocarstwami w pierwszych latach republiki bardzo często dochodziło do konfliktów, nierzadko przez nawyki mocarstw względem Turcji, jakie wykształciły sobie przez kapitulacje. Odmawiały przeniesienia swych ambasad do Ankary w proteście przeciw przejęciu władzy nad szkołami misyjnymi przez tureckie Ministerstwo Edukacji, niezależności Międzynarodowej Komisji do spraw Cieśnin nadzorującej ruch przez Bosfor i Dardanele, czy ponadnarodowości prawosławnego patriarchatu w Stambule. Z drugiej strony Turcja walczyła o swe suwerenne uprawnienia.

Hasło *Yurtta sulh, cihanda sulh,* czyli „pokój w państwie to pokój na świecie", użyte w przemówieniu Atatürka, zostało uznane za politykę republiki w stosunkach międzynarodowych. Zdanie to miało przekazać światu, iż Turcja nie rościła sobie pretensji terytorialnych względem sąsiadów, a za główny cel polityki zagranicznej uznawała suwerenność i pełną niezależność. Ochrona nowo utworzonego państwa przed ingerencją obcych sił i zapewnienie mu postępu cywilizacyjnego stały się priorytetem nowego establishmentu. Ta konsekwencja i skuteczność pokojowej polityki zagranicznej były czymś nowym.

W kształtowaniu się ruchu kemalistowskiego wielką rolę odegrały zmagania wojenne i dyplomatyczne w czasie wojny o niepodległość. Kemal Pasza musiał wtedy przełamać swoją i narodową niechęć do Rosji Sowieckiej i zbudować sojusz ponad dzielącymi ją i Turcję różnicami ustrojowymi. Przyjazne stosunki z Niemcami umożliwiły Turcji przyjęcie roli pośrednika między tymi dwoma mocarstwami[217]. Inaczej natomiast wyglądała sprawa z aliantami, którzy nie do końca zrezygnowali z podporządkowania sobie Turcji. Nawet po pomyślnym dla Wielkiej Brytanii uregulowaniu kwestii Mosulu stosunki z nią były oziębłe, gdyż w dalszym ciągu dozbrajała Kurdów. Z kolei kontakty z Francją przez prowincję Aleksandretty również nie układały się dobrze, ponadto wciąż na młodej republice ciążył dług osmański, którego spłata niezmiernie obciążała gospodarkę. Jeśli chodzi o Włochy, to po objęciu władzy przez

[216] Q. Wright, *The Mosul Dispute*, „The American Journal of International Law" vol. 20, no. 3, s. 453–464.

[217] E. Zurcher, *Turcja*…, s. 202–203.

Mussoliniego stały się realnym niebezpieczeństwem dla Turcji. To spowodowało, iż nie mogła ona liczyć na zawarty z nimi układ i musiała zabezpieczyć się przed ich ekspansją. Zdystansowanie w stosunku do Włoch zrodziło potrzebę szukania nowych sojuszników. Stosunki z sąsiadami zaczęły stopniowo się poprawiać. Z Włochami podpisano pakt o nieagresji, dzięki niemu z kolei pojednano się z Grecją, a w obawie przed powstaniem Bułgarów zawarto układ o przyjaźni. Po uregulowaniu sporów z Grecją nawiązano z nią współpracę w celu stworzenia na Bałkanach systemu wzajemnego bezpieczeństwa. Już w 1930 roku na konferencji państw bałkańskich w Atenach, w której wzięły udział Albania, Bułgaria, Grecja, Jugosławia, Rumunia i Turcja, zawarto wstępne porozumienie. Razem z Grecją, Jugosławią i Rumunią, w wyniku kilku konferencji, Turcja zawarła pakt bałkański. Zaś muzułmańscy sąsiedzi niechętnie spoglądali na dokonywane przez Atatürka reformy, szczególnie na sekularyzację państwa. Jednak z czasem owa niechęć ustąpiła miejsca politycznej kalkulacji. W 1937 roku Turcja podpisała w Teheranie z Irakiem, Iranem i Afganistanem pakt saadabadzki o nieagresji. Podczas gdy na Zachodzie odnoszono się do Turcji nieufnie, stosunki z ZSRR utrzymywały się na bardzo dobrym poziomie, lecz później przestały być numerem jeden w tureckiej polityce zagranicznej[218]. Zbliżenie z sąsiadami i poprawa stosunków z mocarstwami spowodowane były popieraniem istniejącego porządku międzynarodowego oraz negowaniem aspiracji hitlerowskich Niemiec i faszystowskich Włoch odnośnie do jego rewizji.

Po dojściu do władzy Hitlera Turcja ponownie stała się warta zainteresowania. Fakt ten wykorzystał Atatürk i rozwinął współpracę handlową z Rzeszą na dogodnych dla kraju warunkach. Jednak z powodu braku jego poparcia dla Hitlera nie nastąpiło zbliżenie polityczne. Same relacje z nazistowskimi Niemcami były poprawne, w przeciwieństwie do relacji z Włochami, których ekspansjonizm na Morzu Śródziemnym stanowił zagrożenie. Opowiedzenie się ZSRR po stronie antyrewizjonistów także wpłynęło na zbliżenie się do aliantów. Po włączeniu Turcji do Ligi Narodów, wysłała ona notę do sygnatariuszy traktatu z Lozanny, prosząc o możliwość ponownej militaryzacji cieśnin Bosfor i Dardaneli oraz wyspy na Morzu Marmara. Był to czas, gdy sytuacja międzynarodowa robiła się coraz bardziej napięta. Na konferencji w Montreux Tur-

[218] *Ibidem*.

cja odzyskała pełną kontrolę nad cieśninami, a ruch komercyjny miał być wolny dla państw, które nie były z nią w stanie wojny[219].

Jedyne poważne napięcia w relacjach z Francją powodował sandżak Aleksandretty. Ten niejednorodny etnicznie obszar, określany przez nacjonalistów tureckich Krajem Hetytów, na mocy porozumienia z Francją i traktatu z Lozanny nie został włączony do granic Turcji. Turecka mniejszość, utrzymująca bliskie kontakty z państwem, swój rozwój oparła na rozwiązaniach z Ankary, otrzymała też autonomię w dziedzinie kultury, założyła Partię Ludową Hatayu oraz wprowadziła reformy w rodzaju kapeluszowej czy alfabetu. W momencie gdy Francja ogłosiła przyznanie Syrii niepodległości i włączenie okręgu Aleksandretty w jej granice, społeczność turecka zaprotestowała. Liga Narodów, której przedstawiono sprawę, wysłała misję stwierdzającą, że najliczniejsza jest ludność turecka, i postanowiła, że sandżak powinien zostać odrębnym podmiotem. W łagodzeniu konfliktu z Francją pomocna okazała się Wielka Brytania, która jako mediator wynegocjowała porozumienie o niezależności prowincji Hatay z reprezentowaniem jej na arenie międzynarodową przez Syrię. Komitet prawników opracował jej konstytucję. Przeprowadzono wybory, w trakcie których doszło do krwawych zamieszek, dlatego trzeba było je anulować. Sytuacja międzynarodowa uległa znacznemu pogorszeniu, co sprawiło, że Francja pragnęła zawrzeć z Turcją ugodę i tym samym zapewnić sobie wsparcie przeciw Rzeszy i Włochom. Powtórzono więc wybory, tym razem pod wspólnym nadzorem wojskowym, w których większość miejsc przypadła Turkom. Nowy parlament proklamował Hatay, niezależną republiką[220]. W dniu 23 czerwca 1939 Francja przekazała Hatay Turcji, która zgodziła się na pakt o nieagresji z Francją, a następnie z Wielką Brytanią[221].

Bohater wojenny, który odniósł wiele zwycięstw nad obcymi najeźdźcami, znał wartość pokoju i podczas swojej prezydentury zrobił co w jego mocy, aby zabezpieczyć i wzmocnić go na całym świecie. Zaraz po zakończeniu wojny o niepodległość stwierdził, że „pokój jest najbardziej skutecznym sposobem na osiągnięcie dobrobytu narodów i szczęścia". Później, kiedy zawarł traktaty przyjaźni i stworzył regionalne przymierza, powiedział: „Turcy są przyjaciółmi wszystkich cywilizowanych narodów". Nowa Turcja nawiązała serdeczne stosunki ze wszystkimi krajami, w tym z próbującymi kilka lat wcześniej zetrzeć ją z mapy. Nie

[219] *Ibidem*.
[220] *Ibidem*, s. 200–203.
[221] S. Beck, *Ottoman*…

prowadziła polityki ekspansjonistycznej i nigdy nie posunęła się do czynów niezgodnych z pokojowym współistnieniem narodów. Atatürk podpisał pakty z Grecją, Rumunią i Jugosławią, a także z Iranem, Irakiem i Afganistanem. Utrzymywał przyjazne stosunki ze Związkiem Radzieckim, Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Niemcami, Włochami, Francją i wszystkimi innymi państwami.

Na początku 1930 roku Kemal zainicjował i podpisał traktat o pokoju i współpracy z greckim premierem Venizelosem. W 1932 roku Liga Narodów zaprosiła Turcję do członkostwa. Wiele pomysłów i ideałów Atatürka zapowiadało zasady zawarte w Lidze Narodów i Organizacji Narodów Zjednoczonych. W uznaniu dla jego niestrudzonych wysiłków w budowanie pokoju Liga Narodów oddała mu hołd w dniu jego śmierci jako „genialnemu głosicielowi międzynarodowego pokoju". W 1981 roku, z okazji setnej rocznicy jego urodzin, ONZ i UNESCO uczciły pamięć wielkiego tureckiego męża stanu, który wzgardzał wojną – „Jeżeli życie narodu nie stoi w niebezpieczeństwie, wojna jest zbrodnią"[222]. Wyraził też swą wiarę w możliwość zapewnienia zorganizowanego pokoju i bezpieczeństwa:

> Jeśli wojna miałaby wybuchnąć, narody powinny pospieszyć z zaangażowaniem sił zbrojnych i zasobów narodowych. Najszybszym i najbardziej skutecznym środkiem jest stworzenie międzynarodowej organizacji, która udowodni agresorowi, że jego agresja nie może się opłacać[223].

5.7. Kultura strategiczna

> Kultura obejmuje nieustannie przekazywane społecznie idee, postawy, sposoby myślenia i korzystne metody działania, będące bardziej lub mniej specyficzne dla geograficznie rozumianej wspólnoty bezpieczeństwa, posiadającej unikatowe doświadczenie historyczne. Kulturę bezpieczeństwa (lub kulturę strategiczną) można zmieniać w miarę upływu czasu, jako nowe doświadczenie jest wchłaniana, kodowana i tłumaczona kulturowo[224].

Turcja posiadała długo rozwijaną i zakorzenioną kulturę bezpieczeństwa, którą ukształtowały historyczne doświadczenia i przenikanie się

---

[222] *Ibidem*.

[223] *Ibidem*.

[224] C.S. Gray, *Modern Strategy*, Oxford 1999, s. 131.

różnych dyskursów. Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Turcji przejawiała się w kontekście historycznym i kulturowym. Długi konflikt między Imperium Osmańskim i chrześcijańską Europą był nie tyle zderzeniem odmiennych wyznań, ile przede wszystkim konfliktem interesów. Konflikt ideologiczny czasami przybierał postać walk zbrojonych, w wyniku których Turcy osmańscy rozszerzyli swe władztwo w Europie Środkowej oraz ostatecznie zostali wyparci przez ciągłe ataki europejskie i wschodzący nacjonalizm. Osmański imperializm nie może być określony wyłącznie jako ekspansjonizm o podłożu religijnym, gdyż była to bardzo pragmatyczna polityka, na którą wpływał realizm polityczny. Imperium Osmańskie utrzymywało relacje z mocarstwami europejskimi, opierając się na koncepcji równowagi sił, czyniąc ją nieodzownym elementem dyplomatyczno-strategicznych działań. Turcy i Habsburgowie byli zaangażowani w długą wojnę o supremację. Wsparciem dla Francji i krajów protestanckich były elementy polityki mającej na celu zrównoważenie dominacji cesarza i papieża w Europe. Osmańską politykę aż do końca XVII wieku można zdefiniować jako ofensywną *realpolitik*, której celem była maksymalizacja władzy poprzez zdobycie terenów, ludności i bogactw za pomocy polityki siły i wojny. Traktat karłowicki z 1699 roku był decydującym punktem zwrotnym w równowadze wojskowej Europy Zachodniej i Imperium Osmańskiego. Po nim Porta wykorzystywała dyplomację, by spowolnić tempo swego odwrotu na Wschód. Tę obronną *realpolitik* ułatwiła europejska dyplomacja, obawiająca się stworzeniem niebezpiecznej próżni władzy wynikającej z nagłego upadku Imperium Osmańskiego. Kolejnym znaczącym czynnikiem w tworzeniu tureckiej kultury bezpieczeństwa była wojna rosyjsko-osmańska z lat 1877–1878, która przyspieszyła regres wojska i kurczenie się terytorialne. Od tego czasu Turcja żyła we względnej izolacji dyplomatycznej i wojskowej, co oznaczało, że padła ofiarą mocarstw targujących się o jej terytorium. Obawy utraty terytorium, wzmocnione dodatkowo przez kompromitujący traktat z Sèvres, były ważnym elementem tureckiej kultury bezpieczeństwa zarówno w Imperium, jak i w republice[225].

Na rozwój polityczny Turków i Greków w XIX i XX wieku oraz relacje między nimi ogromny wpływ miał bałkański nacjonalizm. Za młodoturków wczesna osmańska *realpolitik* zaczęła odchodzić od swoich pragmatycznych korzeni i stopniowo nabywać radykalnie ideologicznego wydźwięku. „Sekularyzm i nacjonalizm [były] jednymi z charaktery-

[225] *Ibidem*.

stycznych cech ideologii młodotureckiej”[226]. Oba zostały odziedziczone przez reżim republikański jako elementy niezbędne w budowaniu nowej tożsamości narodowej, społeczeństwa i państwa. Pozytywizm był uważany za środek konieczny do pokonania religijnego fanatyzmu, ponieważ według Atatürka „najprawdziwszym przewodnikiem w życiu jest nauka”[227]. Twierdził: „pamiętaj, że Turcja nie może być krajem apostołów, świętych, duchownych i fanatyków”[228]. Ponadto pozytywistyczne podejście do spraw społecznych miało być uznane za narzędzie do restrukturyzacji społeczeństwa w celu zachowania państwa. Granice wolności jednostki były określane zgodnie z naukowymi zasadami, co oznacza, że indywidualna wolność nie mogła paraliżować woli i suwerenności państwa. Świecki projekt modernizacji republiki, jak rozumiano w 1930 roku, powinien być promowany, jako że jest naukowy.

Silna niechęć wobec Wschodu, a w szczególności do Arabów, sprawiła, że tradycja intelektualna zaczęła wypierać ich wpływy. Dodatkowo decyzja arabskich nacjonalistów o związaniu swych losów z Wielką Brytanią czy o wszczęciu buntu przeciwko Imperium Osmańskiemu w czasie pierwszej wojny światowej doprowadziła do postrzegania Arabów jako niewiarygodnych i zdradliwych, pozostawiając gorycz i żal[229]. Nowa republikańska elita zaczęła więc postrzegać Bliski Wschód jako zacofane i niezdrowe grzęzawisko, którego należy w miarę możliwości unikać. Zwróciła się natomiast w stronę Zachodu jako modelu postępu społecznego. Republikańskie elity kierowane przez Mustafę Kemala Atatürka doprowadziły do radykalnego odcięcia się od tradycji, realizując szereg rewolucyjnych zmian: począwszy od podporządkowania islamu państwu – jako kluczowego dogmatu ideologii – do zmiany pisma arabskiego.

Drugie trwałe dziedzictwo tego okresu powstało przez rozbieżności między samozwańczymi granicami nowego państwa, jakie określono w pakcie narodowym, a rzeczywistym rozmieszczeniem terytorialnym wojny o niepodległość toczącej się głównie na południu. W szczególności Turcja żądała terytorium prowincji Hatay, kontrolowanego przez Francuzów, i Mosulu, kontrolowanego przez Brytyjczyków. W tureckich oczach oba terytoria miały służyć jako potencjalna trampolina do dal-

---

[226] K.K. Renda, *Discursive Change in Turkish Strategic Culture: Changing Narratives, Roles and Value*s, London 2013, s. 133.

[227] *Ibidem*.

[228] *Ibidem*.

[229] K.H. Karpat, *Turkish and Arab-Israeli Relations* [w:] E.J. Brill (ed.), *Turkey's Foreign Policy in Transition: 1950–1974,* Leiden 1975, s. 110.

szej imperialistycznej agresji. Francja, mimo wszystko, nie zaatakowała terenów na północ od Hatay, które mogłyby pomóc w inwazji na Cylicję, a w dalszej konsekwencji – w dążeniu do utworzenia satelickiego państwa ormiańskiego. Wielka Brytania, która podsycała podobne ambicje Kurdów względem południowo-wschodniej Anatolii, była podejrzewana o sponsorowanie kurdyjskich powstań na terenie Turcji, nawet po podpisaniu porozumienia pokojowego udaremniającego tureckie roszczenia do Mosulu. Chociaż tureccy przywódcy uważali kwestie terytorialne za formalnie i ostatecznie rozwiązane, musieli liczyć się z silnymi skłonnościami do agresji i dywersji na swoich południowych granicach. Ich niechęć do Bliskiego Wschodu została spotęgowana przez pewnego rodzaju zmęczenie tą kwestią oraz brak interesów materialnych. Gospodarka Turcji pozostawała w dużej mierze zorientowana do wewnątrz w czasie globalnego kryzysu w latach międzywojennych, a jej głównymi partnerami handlowymi były kraje europejskie. Nie mogąc zbyt wiele zyskać i przez wzgląd na zaszłości historyczne, zmuszona była niejako do pozostania na uboczu. Nie jest też zaskoczeniem, że Republika Turecka w pierwszych dekadach istnienia miała bardzo niewiele wspólnego ze swymi południowymi sąsiadami. Stosunek do Bliskiego Wschodu był oparty na rezerwie, czyli utrzymywaniu poprawnych stosunków ze wszystkimi jego państwami i unikaniu ingerencji w ich sprawy wewnętrzne; na neutralności, gdyż Turcja starała się nie identyfikować z żadnym państwem Bliskiego Wschodu i unikała wciągnięcia w konflikty regionalne; na utrzymaniu *status quo*, ponieważ sprzeciwiała się wszelkim próbom zmiany równowagi sił w regionie, a szczególnie rewizji hegemonii regionalnej, chociażby przez panarabizm; na kategoryzowaniu, czyli unikaniu powiązań między polityką Turcji na Bliskim Wschodzie i jej stosunkami z mocarstwami zachodnimi[230]. Postawa ta wynikała z wnioskowania, że interesy tureckie i zachodnie raczej w regionie nie będą się pokrywać, a także z pragnienia, aby nie być postrzeganym przez podmioty lokalne jako „żandarm Zachodu". Razem te cztery elementy stanowiły dominujący paradygmat bezpieczeństwa Turcji odnoszący się do Bliskiego Wschodu. Od początku istniał kontrparadygmat, odzwierciedlający alternatywny aspekt w tureckiej kulturze politycznej.

Tak samo jak w wypadku paradygmatu dominującego, jego korzenie sięgają czasów osmańskich i debaty na temat najlepszego sposobu doko-

[230] *The Evolution of Turkish Foreign Policy in the Middle East*, http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=150697 [dostęp: 22.05.2015].

nania postępu społecznego. Był on jednak mniej elitarny, a tym samym bardziej otwarty na wpływy kulturowe Bliskiego Wschodu i islamu rozpowszechnione wśród mas. Z różnych powodów był skory do podejrzliwości wobec mocarstw zachodnich, a tym samym bardziej skłony rozważyć wspólne przedsięwzięcia z nimi, dostrzegał w nieszczelności kulturowych granic kraju okazję do poszerzenia władzy tureckiej na zewnątrz, bez wykorzystywania agresji czy działalności wywrotowej[231]. Turcja miała charakterystyczne podejście do strategii, opierając się na doświadczeniach związanych z rozpadem Imperium Osmańskiego, traumą pierwszej wojny światowej i wojny o niepodległość. Państwo tureckie było ściśle ukierunkowane i obsesyjnie koncentrowało się na jedności wewnętrznej, ścisłej kontroli religii i interpretacji tureckiej tożsamości, która nie toleruje konkurencji. W sprawach zagranicznych nie było aktywnym działaczem. Starało się trzymać z dala od konfliktów zagranicznych oraz dostosować do Zachodu kulturowo, politycznie i militarnie. W kwestii bezpieczeństwa, najważniejszym problemem było zachowanie integralności terytorialnej i powstrzymanie zagrożenie ze strony Związku Radzieckiego[232].

Standardowy argument o fundamentach tureckiej kultury strategicznej podkreśla powszechne uznanie dla geopolityki i dominację *realpolitik* w strategii państwowych elit tureckich. Niepodległość państwa i niepokonana armia były głównymi hasłami[233]. Elity te dokonywały racjonalistycznych kalkulacji zgodnie z interesem narodowym i obawami geopolitycznymi, by kształtować i określać krajową politykę bezpieczeństwa i obrony. Można ją uznać za nieodłączną część tureckiej kultury strategicznej. Wyróżniano wiele zagrożeń, pierwszym z nich był „strach przed porzuceniem", świadczący o niepewności tureckich elit państwowych i ich podejrzliwości względem intencji podmiotów zewnętrznych i ich polityki w sąsiedztwie. Dążyły zatem do zwrócenia jednej potęgi zachodniej wobec drugiej. Z kolei drugim najważniejszym był „strach przed osaczeniem i utratą terytorium"[234], który sięga przedłużającego się upadku imperium, separatystycznych ruchów etnicznych i podziału kraju między mocarstwami zachodnimi. Ostatni opiera się na dominacji obronnej *realpolitik* i determinizmie geograficznym.

---

[231] K.K. Renda, *Discursive*…, s. 135.

[232] R. Evans, *Turkey's Shifting Strategic Culture: Part I*, http://www.fpri.org/geopoliticus/2014/09/turkeys-shifting-strategic-culture-part-i [dostęp: 12.05.2015].

[233] S. Aktürk, *Persistence of the Islamic Millet as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood,* Cambridge 2009, s. 352.

[234] *Ibidem*.

Wpływ procesu modernizacji i celu politycznego elity rządzącej, aby szerzyć zachodnią kulturę i na jej wzór zmienić oblicze swego kraju, był tak wielki[235]; że aspiracje, by zostać zaakceptowanym jako państwo Zachodnie i stać się częścią zachodnich instytucji, były jednym ze stałych cech tureckiej kultury strategicznej, które panowały nad dynamiką i zmianami strukturalnymi.

[235] A.L. Karaosmanoğlu, *The Evolution of the National Secutity Culture and The Militarny in Turkey*, „Journal of International Affairs" 2000, Fall, s. 204.

PODSUMOWANIE

Wpływ kulturowy na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa ma długą i nader bogatą tradycję. Współcześnie ma ona swoje odzwierciedlenie w badaniach nad kulturą strategiczną, która jest obecna w nauce o stosunkach międzynarodowych od ponad trzydziestu lat. Przez ten czas znacznie ewoluowała i wzbogaciła narzędzia analizy stosunków między państwami. Samo pojęcie kultury strategicznej jest trudne do zdefiniowania, nie posiada bowiem jednej właściwej definicji. Należy jednak przyznać, że kultura ma wpływ na prowadzoną politykę zagraniczną i wojnę. Dlatego powyższa analiza podmiotów i przyjętych strategii przyjętych w prowadzeniu polityki przez Atatürka otrzymała również tło kulturowe, aby w pełni oddać jej charakter i prawidłowo ją ocenić. Jest to bowiem możliwe tylko z szerszej perspektywy.

Turcy, którzy wykazali zdolność i siłę do tworzenia zorganizowanych i długotrwałych państw, byli narodem niezwykłym ze względu na swe prawa i tradycje. Tworzyli je w celu zapewnienia bezpieczeństwa i porządku publicznego od początku zaistnienia na kartach historii. W ostatnich dekadach Imperium Osmańskiego ukształtowało się wiele głównych elementów stanowiących turecką kulturę strategiczną. W tamtym okresie narodził się, obok panarabizmu i panosmanizmu, ruch młodoturecki, dający podwaliny pod budowę przyszłej republiki. Oprócz strategicznego położenia, na złączeniu Azji z Europą, posiadanych surowców mineralnych i zasobów wodnych, znaczącą rolę w kształtowaniu strategii odegrała ludność turecka i jej kultura.

Jedną z ważniejszych postaci formujących politykę zagraniczną był Mustafa Kemal Atatürk, wielki wódź turecki wsławiony podczas wojny o niepodległość. Wprowadził szeroko zakrojone reformy, a przede wszystkim dokona rewolucji w społeczeństwie i państwie. Stworzył nowoczesną Turcję, która dzięki jego wojskowemu geniuszowi nie znikła z kart historii. Tak jak Sulejman dzięki charyzmie został nazwany Wspaniałym Władcą, tak również dzięki niej Atatürk dostąpił honoru otrzymania miana Ojca Turków. To wszystko czyni go nieśmiertelnym w sercach Turków i stawia go wśród najważniejszych przywódców świata. Jego umiejętność kierowania państwem, wybitny sukces, jaki odniósł

w dziedzinie zarządzania czy pokojowa i demokratyczna wizja świata, nadal zachowują swoją ważność. Globalna kultura strategiczna została oparta na pokoju, Turcja nie prowadziła wojen zewnętrznych. W tym kontekście wizja polityki zagranicznej nakreślona przez Atatürka, „pokój w domu, pokój na świecie", a także wyważone i przemyślane strategie, jakie realizował w tym kierunku, stanowią jedne z najważniejszych czynników, które umożliwiły Republice Turcji dotarcie do jej aktualnej pozycji. Jak uważa Robert Kaplan, Polska i Turcja będą mocarstwami[236]. Żeby jednak tego dokonać, należało skupić się na polityce wewnętrznej, odbudowie gospodarki i infrastruktury zniszczonych po toczących się wojnach.

Polityka zagraniczna stała się ważna dla planów Atatürka pragnącego zbudować silne i rozwinięte pod względem technologicznym i kulturowym państwo i upodobnić je do krajów europejskich, które miał za wzór. Atatürk chciał zmodernizować państwo nie przez zmianę elit, tylko całego społeczeństwa. Stworzył naród turecki na bazie mitów i legend czasów przedosmańskich, ponieważ według niego było to niezbędne do odcięcia się od muzułmańskiej przeszłości i zwrócenia ku Zachodowi. Zatarło się rozróżnienie między obywatelstwem a narodowością, a prawa obywatelskie zostały złączone z narodowością. Procesy tworzenia polityki zagranicznej i bezpieczeństwa miały swe odzwierciedlenie w jego woli[237] i pozostawały w rękach jednego ośrodka władzy, lecz ważne kwestie były podejmowane również w parlamencie. MSZ miało dość osobliwą pozycję i formę, gdyż to właśnie elita państwowa, a dokładnie biurokracja resortu spraw zagranicznych, była zwierzchnią w stosunku do elity rządowej i politycznej. Rząd był raczej fasadą, w rzeczywistości rządzili dyplomaci i wojskowi. Rząd przekazywał im swe poglądy i instrukcje, a oni na ich podstawie sporządzali ramy polityki zagranicznej. Kierunek polityki zagranicznej był ustalony odgórnie – to biurokracja centralna, a szczególnie dyplomaci stanowiący trzon Republiki uznawali siebie za faktycznych przedstawicieli woli narodu. Biurokracja miała za zadanie tworzyć nowoczesną gospodarkę kraju, MSZ i wojsko napędzały narzuconą przez Atatürka modernizację.

To właśnie armia, która uchroniła kraj od rozbioru, stała się siłą dysponującą znaczącym głosem w podejmowanych decyzjach odnośnie do

[236] R.D. Kaplan, *Turkey's Geographical Ambition*, https://www.stratfor.com/weekly/turkeys-geographical-ambition-0 [dostęp: 22.05.2015].

[237] M. Mufti, *Daring and Caution in Turkish Strategic Culture: Republic at Sea,* London 2009.

polityki zarówno wewnętrznej, jak i zagranicznej. Stało się tak, mimo iż Kemal pragnął odsunąć ją od władzy w państwie. Podczas rządów jednopartyjnych blokował udział jakiejkolwiek opozycji, a armia stała się wykonawczynią jego strategii. Było tak chociażby przy tłumieniu kurdyjskich buntów wybuchających na wschodzie kraju, gdyż dla Atatürka jednym z głównych celów państwa była integralność terytorialna, której przyrzekł strzec. Potrafił doskonale przewidywać przyszłe zdarzenia w polityce międzynarodowej, co umożliwiło mu zawiązywanie intratnych dla Turcji sojuszy. Polityka osmańska, oparta wyłącznie na czynnikach zewnętrznych, została wzbogacona o czynniki krajowe. Dzięki powstaniu republiki w 1923 roku uruchomiono proces przekształcenia polityki zagranicznej, opierając ją na wartościach Zachodu, odcinając się tym samym na kilka dekad od bliskowschodnich sąsiadów, jednak mimo wszystko zachowując z nimi poprawne stosunki.

Na turecką politykę zagraniczną wpłynęły zarówno czynniki zewnętrzne, jak i wewnętrzne, jednak nieodzownym jej kreatorem był bez wątpienia Mustafa Kemal Atatürk. Pragmatyczny umysł Kemala postawił na utrzymanie *status quo* porządku międzynarodowego. Baczenie obserwując poczynania mocarstw w Europie, starał się zabezpieczyć nowo utworzony kraj od groźby kolejnego rozbioru. Zawiązywał szereg sojuszy, współtworząc regionalne systemy bezpieczeństwa. Konsekwentna polityka zagraniczna realizowana już od czasów osmańskich, choć w XX wieku pojawiło się wiele trudności, zdołała uchronić państwo i uplasować je na korzystnej pozycji startowej.

BIBLIOGRAFIA

Monografie i artykuły w monografiach

Adamec L.W., *Historical Dictionary of Islam*, Lanham, Maryland 2009.

Adelman J., Shih Ch., *Symbolic War: The Chinese Use of Force 1840–1980*, Taipei 1993.

Akşin S., *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, Istanbul 2000.

Aktürk S., *Incompatible Visions of Supra-nationalism: National Identity in Turkey and the European Union*, Cambridge 2007.

Aktürk S., *Persistence of the Islamic Millet as an Ottoman Legacy: Mono-Religious and Anti-Ethnic Definition of Turkish Nationhood*, Cambridge 2009.

Altınay A.G., *Egitimin militarizasyonu: zorunlu milli güvenlik dersi* [w:] A. İnsel, A. Bayramoğlu (red.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, İstanbul 2004.

Altinay A.G., *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender, and Education Turkey*, New York 2004.

Armstrong H.C., *Grey Wolf, Mustafa Kemal: An Intimate Study of a Dictator*, New York 1973.

Atatürk M.K., *Speech*, Ankara 1981.

Atillasoy Y., *Atatürk: First President and Founder of the Turkish Republic*, New York 2002.

Beck S., *Ottoman Fall and Turkey 1908–1950* [w:] S. Beck, *Middle East and Africa 1700–1950*, Santa Barbara 2009.

Bal I., *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era*, Florida 2004.

Barber N., *Lords of the Golden Horn: From Suleiman the Magnificent to Kemal Ataturk*, London 1988.

Barlas D., *Statism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929–1939*, New York 1998.

Bayur H., *Cumhuriyetin Ellinci Yıldönümü Semineri: Kurtuluş Savaşında Atatürkün Dış Siyasası* (Seminer on the Republics Fiftieth Anniversary: Atatürks Foreign Policy During Independence War), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.

Bjork R.S., *The Strategic Defense Initiative: Symbolic Containment of the Nuclear Threat,* Albany 1992.

Booth K., *The Concept of Strategic Culture Affirmed* [w:] C.G. Jacobsen (red.), *Strategic Power: The United States of America and the USSR*, London 1990.

Bozeman A., *Politics and Culture in International History*, New York 1960.

Büyüktuğrul A., *Büyük Atamiz ve Turk Denizciligi*, Ankara 1969.

Büyüktuğrul A., *Cumhuriyet Donanmasi, 1923–1960*, Istanbul 1967.

Büyüktuğrul A., *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanmasi*, vol. IV, Istanbul 1984.
Brzeziński Z., *Wielka szachownica*, Warszawa 1998.
Bueno de Mesquita B., *The War Trap*, New Haven 1981.
Campbell D., *Writing Security: United States Foreign Poky and the Politics of Identity*, Minneapolis 1992.
Cleveland W.L, *A History of the Modern Middle East*, Boulder, Colorado 2003.
Çoker F., *Bahriyemizin Yakin Tarihinden Kesitler*, Ankara 1994.
Dicle, B., *Factors Driving Turkish Foreign Policy*, Istanbul 2008.
Doğan Ç.E., *Formation of Factory Settlements Within Turkish Industrialization and Modernization in 1930s: Nazilli Printing Factory*, Ankara 2003.
Elders Ch.D., Cobb R.W., *The Political Uses of Symbols*, New York 1983.
Emrence Cem., *Turkey in Economic Crisis (1927–1930): A Panoramic Vision*, Middle Eastern Studies, London 2003.
Encyklopedia Geograficzna Świata: Azja, Kraków 1998.
Everett, D., *The Turkey of Atatürk; Social Process in the Turkish Reformation*, New York 1973.
Fighting J., *Ships of World War II*, New York 1998.
Freedman R.O., *The Middle East Enters the Twenty-first Century*, Florida 2002.
Fuad J., *Kurdowie i Kurdystan*, Gdańsk 2001.
Gahmberg H., *Semiotic Tools for the Study of Organizational Culture* [w:] Th.A. Sebeok, J. Umiker-Sebeok (red.), *The Semiotic Web 1986*, Amsterdam 1987.
Giedz M., *Węzeł kurdyjski*, Warszawa 2002.
Goffman D., *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2007.
Gray C.S., *Modern Strategy*, Oxford 1999.
Gray C., *Nuclear Strategy and National Style*, Lanham, Md. 1986.
Geertz C., *The Interpretation of Cultures*, New York 1973.
Geertz C., *Interpretacja kultur*, Kraków 2005.
Hale W., *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, London 1981.
Hale W., *Turkish Politics and the Military*, London 1994.
Hale W., *Turkish Foreign Policy, 1774–2000*, London 2000.
Hanioglu M.S., *Atatürk: An Intellectual Biography*, New Jersey – Woodstock 2011.
Herken G., *Counsels of War*, New York 1985.
Hirschon R., *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York 2003.
Hollander E.P., *Leadership and Power* [w:] G. Lindzay, E. Aronson (red.), *Handbook of Social Psychology*, New York 1985.
Holsti O.R., *The Belief System and National Images: A Case Study* [w:] J.N. Rosenau (red.), *International Politics and Foreign Policy*, New York 1969.
Huntington S.P., *Political Order in Changing Societies*, London 2006.
İnan A.A., *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Istanbul 2007.
İnan A.A., Sevim A., Süslü A., Tural M.A., *Medeni bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün el Yazıları,* Ankara 1998.

Inan A., *Askerlik Vazifesi*, Istanbul–Devlet Matbaası 1930.
Jepperson R.L., Wendt A., Katzenstein P., *Norms, Identity and Culture in National Security*, *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, New York 1996.
Jevakhoff A., *Kemal Atatürk*, Warszawa 2004.
Jones D.R., *Soviet Strategic Culture* [w:] C.G. Jacobsen (red.), *Strategic Power: USA/USSR*, London 1990.
Johnson J.D., *Symbol and Strategy: On the Cultural Analysis of Politics*, Chicago 1991.
Johnson J.L., Larsen J.A., *Comparative Strategic Cultures Curriculum Project*, New York 2006.
Johnston A.I., *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Ming China*, Princeton, N.J. 1995.
Kałużyński S., *Tradycje i legendy ludów tureckich*, Warszawa 1986.
Karpat K.H., *Turkish and Arab-Israeli Relations* [w:] E.J. Brill (red.), *Turkey's Foreign Policy in Transition: 1950–1970*, Leiden 1975.
Katzenstein P.J., *Introduction: Alternative Perspectives on National Security* [w:] *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, New York 1996.
Kaya I., *Social Theory and Later Modernities: The Turkish Experience*, Liverpool 2004.
Kaymakli, H., *Havacilik Tarihinde Turkler 2*, Ankara 1997.
Kertzer D.I., *Ritual, Politics and Power*, New Haven, Conn. 1988.
Khong Y.F., *Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu and the Vietnam Decisions of 1965*, Princeton 1992.
Kili S., *Turkish Constitutional Developments and Assembly Debates on the Constitutions of 1924 and 1961,* Istanbul 1971.
Kinross P.B., *A biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*, New York 1992.
Kinross P.B., *Atatürk, The Rebirth of a Nation*, London 2001.
Kinross P., *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York 1979.
Klein B.S., *The Textual Strategies of the Military: Or, Have You Read Any Good Defense Manuals Lately?* [w:] J. Der Derian, M.J. Shapiro (red.), *International/Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics,* Lexington 1989.
Kolodner J., Simpson R.H., *Problem Solving and Dynamic Memory* [w:] J. Kolodner, Ch. Riesbeck (eds.), *Experience, Memory and Reasoning*, Hillsdale, N.J. 1986.
Kołodziejczyk D., *Turcja*, Warszawa 2011.
Landau J.M., *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Boulder, Colorado 1983.
Larrabee F.S., Lesser I.O., *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty,* New York 2003.
Legro J.W., *Cooperation Under Fire: Anglo-German Restraint during World War II*, Ithaca, N.Y. 1995.

Lengyel E., *They Called Him Atatürk*, New York 1962.
Lewis B., *Narodziny nowożytnej Turcji,* Warszawa 1972.
Linke L., *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey*, London 1938.
Łątka J., *Ojciec Turków, Kemal Atatürk*, Kraków 1994.
McCauley M., *Political Culture and Communist Politics: One Step Forward, Two Steps Back* [w:] A. Brown (red.), *Political Culture and Communist Studies*, London 1984.
MacCormac E.R., *A Cognitive Theory of Metaphors*, Cambridge 1985.
Mahnken T.G., *U. S. Strategic and Organizational Subcultures* [w:] J.L. Johnson, K.M. Kartchner, J.A. Larsen (eds.), *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction. Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking*, New York 2009.
Mango A., *Atatürk*, London 2004.
Mango A., *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, New York, 2000.
Ministry of Foreign Affairs, *50 Years in Turkish Foreign Policy*, Ankara 2003.
Mufti M., *Daring and Caution in Turkish Strategic Culture: Republic at Sea,* London 2009.
Namenwirth J.Z., Weber R.Ph., *Dynamics of Culture*, Boston 1987.
Olson M., *Toward a Unified View of Economics and the Other Social Sciences* [w:] J.E. Alt, K.A Shepsle (red.), *Perspectives on Positive Political Economy*, Cambridge 1992.
Olson R.W., *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*, Texas 1989.
Orbay R., *Cehennem Degirmeni: Siyasi Hatiralar I,* 2nd ed. Istanbul 2001.
Özelli M.T., *The Evolution of the Formal Educational System and Its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic*, New York 2009.
Pringle P., Arkin W., *SIOP: The Secret U.S. Plan for Nuclear War*, New York 1983.
Renda K.K., *Discursive Change in Turkish Strategic Culture: Changing Narratives, Roles and Values*, London 2013.
Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
Rosen S.P., *War and Human Nature*, Princeton 2007.
Saktanber A., *Living Islam: Women and Islamic Politics in Turkey*, London 2002.
Saikal A., Schnabel A., *Democratization in the Middle East: Experiences, Struggles, Challenges*, Tokyo 2003.
Scheer R., *With Enough Shovels: Reagan, Bush and Nuclear War*, New York 1982.
Schelling Th.C., *The Strategy of Conflict*, Cambridge 1980.
Schön, A.M., *The Construction of Turkish National Identity: Nationalization of Islam & Islamization of Nationhood,* Tilburg 2013.
Sepetçioğlu M.N., *Synowie Bozkurta. Tureckie legendy i mity*, Warszawa 1977.
Shaw S.J., Shaw E.K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, New York 1976–1977.

Snyder J.L., *The Concept of Strategic Culture: Caveat Emptor* [w:] C.G. Jacobsen (red.), *Strategic Power: The United States of America and the USSR*, London 1990.
Snyder J.L., *The Soviet Strategic Culture: Implications for Nuclear Options, R-2154-AF*, Santa Monica 1977.
Spangnolo J. *The Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, Oxford 1992.
Steury D.P, *Estimates on Soviet Military Power 1954–1984*, Washington 1994.
Stone N., *Talking Turkey*, *The National Interest*, New York 2000.
Szymański A., *Między islamem a kemalizmem – problem demokracji w Turcji*, Warszawa 2008.
Szymański, A., *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse*, Warszawa 2011.
Tunçay M., *Mesaî: Halk Şûrâlar Fırkası Programı, 1920,* Ankara 1972.
Tüfekçi G.D.,*Universality of Atatürk's Philosophy*, Ankara 1981.
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabit Ceridesi, 25 December 1924.
Ulay S., *Harbiye Silah Basına*, Istanbul 1968.
Uyar M., Erickson E.J., *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Santa Barbara 2009.
Uzer U., *Identity and Turkish Foreign Policy The Kemalist Influence in Cyprus and the Caucasus*, New York 2011.
Vasquez J.A., *Foreign Policy Learning and War* [w:] Ch. Hermann (red.), *New Directions in the Study of Foreign Policy*, Boston 1987.
Webster D.E., *The Turkey of Atatürk; Social Process in the Turkish Reformation*, New York 1973.
Westerlund G., Sjostrand S.E., *Organizational Myths*, London 1979.
Wódka J., *Polityka zagraniczna Turcji*, Warszawa 2012.
Yalın N., *The Turkish Language Reform: A unique Case of Language Planning in the World*, „Bilim dergisi" 2002, vol. 3.
Yapp M., *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*, New York 2013.
Yükseker, H., *Turkish Language Reform: An Early Example of Language Planning*, Toronto 1982.
Zastawna-Templin A., *Problem zamykania partii politycznych w Turcji w kontekście starań o członkostwo w UE* [w:] A. Szymański, *Turcja i Europa. Wyzwania i szanse,* Warszawa 2011.
Zurcher E.R., *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*, Kraków 2013.
Żygulski Z. jun., *Broń wschodnia*, Warszawa 1986.

Artykuły prasowe

Ball D., *Strategic Culture in the Asia-Pacific Region*, „Security Studies" 1993, Autumn, vol. 3, no. 1.
Bennett L., *Perception and Cognition: An Information-Processing Framework for Politics*, „Handbook of Political Behavior" 1981, vol. 1.
Berman S., *Islamism, Revolution, and Civil Society*, „Perspectives on Politics", 2003.

Broms H., Gahmberg H., *Communication to Self in Organizations and Cultures*, Administration Science Quarterly" 1983, Summer, vol. 28, no. 3.
Dittmer L., *Political Culture and Political Symbolism*, „World Politics" 1977, July, vol. 29, no. 4.
Dockrill M., *Britain and the Lausanne Conference, 1922–23*, „The Turkish Yearbook" 1993, vol. XXIII.
Eastham J.K., *The Turkish Development Plan: The First Five Years*, „The Economic Journal", New York, March 1964.
Elkins D.J., Simeon R.E.B., *A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?*, „Comparative Politics" 1979, vol. 11, no. 2 (January).
George A., *The Operational Code: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*, „International Studies Quarterly" 1969, June, vol. 13, no. 2.
Gonlunbol M., *Olaylarla Türk Dış Politikası* (Turkish Foreign Policy by Facts and Figures), vol. I: 1919/1973.
Glenn J., *Realism versus Strategic Culture: Competition and Collaboration*, „International Studies Review" 2009, vol. 11, no. 3.
Glenn E.S., A *Cognitive Interaction Model to Analyze Culture Conflict in International Relations*, „Journal of Conflict Resolution" 1970, March, vol. 14, no. 1.
Gray C.S., *Comparative Strategic Culture*, „Parameters" 1984, Winter, vol. XIV, no. 4.
Gray C., *National Styles in Strategy: The American Example*, „International Security" 1981, Fall, vol. 6, no. 2.
Green S., *Understanding Corporate Culture and its Relation to Strategy*, „International Studies of Management and Organization" 1988, vol. 18, no. 2.
Güvenç S., *Building a Republican Navy in Turkey: 1924–1939*, „International Journal of Naval History" 2002, April, vol. 1, no. 1.
Harris G.S., *The Role of the military in Turkish politics*, part I, „Middle East Journal" 1969, vol. 19, no. 1.
Karaosmanoğlu, A.L., *The Evolution of the National Secutity Culture and The Militarny in Turkey*, „Journal of International Affairs", 2000, Fall, 2000,
Keesing R., *Theories of Culture* [w:] B. Siegal (red.), „Annual Review of Anthropology" 1974, vol. 3.
Klein B.S., *Hegemony and Strategic Culture: American Power Projection and Alliance Defense Politics*, „Review of International Studies" 1988, April, vol. 14, no. 2.
Klein Y., *A Theory of Strategic Culture*, „Comparative Strategy" 1991, vol. 10, no. 1.
Koloğlu O., *Osmanlı Devleti'nde „Asker Millet" Anlayıs¸ının Olus¸ması*, „Tarih ve Toplum", 1999, vol. 32, no. 192.
Krzemiński A., *Wszyscy jesteśmy Turkami*, „Polityka" 2006, 25 marca, vol. 12, no. 2527, dodatek *Niezbędnik Inteligenta*.
Laitin D., *Political Culture and Political Preferences*, „American Political Science Review" 1988, June, vol. 82, no. 2.

Lord C., *American Strategic Culture*, „Comparative Strategy" 1985, vol. 5, no. 3.
Luckham R., *Armament Culture*, „Alternatives" 1984, Summer, vol. 10, no. 1.
March J., *Bounded Rationality. Ambiguity and Engineering of Choice*, „The Bell Journal of Economics" 1978, Autumn, vol. 9, no. 2.
Murinson A., *The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy*, „Middle Eastern Studies" 2006, November, vol. 42, no. 6.
Narli N., *Changes in the Turkish Security Culture and in the Civil-Military Relations*, 2009, nr 14.
Nuri O., *Tahtelbahir ve Gorecegi Isler,* „Deniz Mecmuasi" 1929, March, vol. 41, no. (312).
Nye Jr. J.S., Lynn-Jones S.M., *International Security Studies: A Report on a Conference on the State of the Field*, „International Security" 1988, Spring, vol. 12, no. 4.
Okman C., *Turkish Foreign Policy: Principles-Rules-Trends, 1814–2003* [w:] Q. Wright (ed.), *The Mosul Dispute*, „The American Journal of International Law", vol. 20, no. 3.
Özelli M.T., *The Evolution of the Formal Educational System and its Relation to Economic Growth Policies in the First Turkish Republic*, „International Journal of Middle East Studies", London 1974.
Pettigrew A.M., *On Studying Organizational Cultures*, „Administrative Science Quarterly" 1979, December, vol. 24, no. 4.
Pipes R., *Why the Soviet Union Thinks It Could Fight and Win a Nuclear War*, „Commentary"1977, July, vol. 64, no. 1.
Robins Ph., *The Opium Crisis and the Iraq War: Historical Parallels in Turkey–US Relations*, „Mediterranean Politics", 2007, vol. 12, no 1.
Rustow D.A., *The Army and the Founding of the Turkish Republic*, „World Politics" 1959, vol. 11, no. 3.
Sagan S., *SIOP-62: The Nuclear War Plan Briefing to President Kennedy*, „International Security" 1987, Summer, vol. 12, no. 1.
Sakallioğlu U.C., *The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy*, vol. 29, no. 2, Jan.
Scammell C.M., *The Royal Navy and the Strategic Origins of the Anglo-German Naval Agreement of 1935*, „Journal of Strategic Studies" vol. 20, no. 2, June 1997.
Schweller R.L., *Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In*, „International Security" 1994, Summer, vol. 19, no. 1.
Smircich L., *Concepts of Culture and Organizational Analysis*, „Administrative Science Quarterly" 1983, Summer, vol. 28, no. 3.
Soyak H.R., *Atatürk'ten Hatiralar*, Yapi Kredi Bankasi Yayinlari, vol. 2, 1973,
Stanford J.S., *The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-I Cedid Army of Sultan Selim III*, „The Journal of Modern History", 1963, September, vol. 3.
Twining D.T., *Soviet Strategic Culture-The Missing Dimension*, „Intelligence and National Security", vol. 4, no. l.
The Burial of Atatürk, „Time Magazine" 1953, 23 November.

Uzgel I., *Between Praetorianism and Democracy: The Role of the Military in Turkish Foreign Policy*. „The Turkish Yearbook" 2003, t. XXXIV.

Ündera H., *Milleti Müsellaha ve Medeni Bilgiler*, „Tarih ve Toplum" 1999, vol. 32, no. (192), 1999.

Vasquez J.A., *Capability, Types of War, Peace*, „Western Political Science Quarterly" 1986, June, vol. 39, no. 2.

Volkan V.D., *Immortal Atatürk – Narcissism and Creativity in a Revolutionary Leader*, „Psychoanalytic Study of Society", New York 1981.

Waxman D., *Islam and Turkish National Identity: A Reappraisal*, „Turkish Yearbook of International Relations" 2000, vol. 30.

Wildavsky A., *Change in Political Culture*, „Politics" 1985, vol. 20, no. 2.

Wildavsky A., *Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference Formation*, „American Political Science Review" 1987, March, vol. 81, no. 1.

Wolf-Gazo E., *Journal of American Studies of Turkey*, Ankara1996.

Zabłocka J., *Kurdowie dawniej i dzisiaj*, „Sprawy Narodowościowe" 1993, seria nowa, t. 2, nr 1(2).

Zakaria F., *Realism and Domestic Politics: A Review Essay*, „International Security" 1992, Summer, vol. 17, no. 1.

Źródła internetowe

Agreement Between Greece and Turkey Respecting the Reciprocal Restitution of Interned Civilians and the Exchange of Prisoners of War, http://www.mfa.gov.tr/vii_-agreement-between-greeceand-turkey-respecting-the-reciprocal-restitution-of-interned-civilians-and-the-exchange-of.en.mfan [dostęp: 29.03.2015].

Askeri Ceza Kanunu, *tarihi 1930*, http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1632.pdf [dostęp: 22.03.2016].

Atatürk and Aviation, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Atat%C3%BCrk_and_Aviation [dostęp: 22.07.2016].

Atatürk, *Ministry of Culture and Tourism,* http://www.kultur.gov.tr/EN,31350/biography-of-ataturk.html [dostęp: 23.02.2015].

Columbia University, *Mustafa Kemal Ataturk*, http://www.columbia.edu/~sss31/Turkiye/ata/hayati.html [dostęp: 10.04.2015].

Development in Turkish Aviation, http://www.turkeyswar.com/aviation/aviation.html [dostęp: 20.03.2015].

Early Years of Republic, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Early_Years_of_Republic [dostęp: 25.04.2016].

Encyclopaedia Britannica, *Turkish War of Independence*, http://www.britannica.com/place/Turkey/Arts-and-media#toc44425 [dostęp: 22.03.2015].

Evans R., *Turkey's Shifting Strategic Culture: Part I,* http://www.fpri.org/geopoliticus/2014/09/turkeys-shifting-strategic-culture-part-i [dostęp: 12.05.2015].

Fleischer P., *Turecki potencjał przemysłowo-obronny*, http://www.stosunki.pl/?q=content/turecki-potencja%C5%82-przemys%C5%82owo-obronny [dostęp: 17.04.2015].

Global Security, *Montreux Convention 1936*, http://www.globalsecurity.org/military/world/naval-arms-control-1936.htm [dostęp: 15.04.2015].

Gol A., *A Short Summary of Turkish Foreign Policy: 1923–1939*, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/48/1/5_ayla_gol.pdf [dostęp: 20.05.2016].

Gul A., *A Short Summary of Turkish Foreign Policy*, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/48/1/5_ayla_gol.pdf [dostęp: 22.02.2015].

History of Turkish Guard Command, http://www.sgk.tsk.tr/baskanliklar/genel_sekreterlik/ingilizce/hist.asp [dostęp: 26.02.2015]/

Howlett D., *Strategic Culture: Reviewing Recent Literature*, „Strategic Insights" 2005, October, vol. IV, Iss. 10 (www.ccc.nps.navy.mil/si/2005/Oct/howlettOct05.asp [dostęp: 24.04.2015].

Kaplan R.D., *Turkey's Geographical Ambition*, https://www.stratfor.com/weekly/turkeys-geographical-ambition-0 [dostęp: 22.05.2015].

Konstytucja Turcji z 1924 r., http://genckaya.bilkent.edu.tr/1924constitution.pdf [dostęp: 16.05.2015].

Mazarr M.J., *Culture in International Relations*, „The Washington Quarterly", www.globalpolicy.org/gloabliz/cultural/cultur2.htm [dostęp: 18.03.2015].

Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, *Turkish Foreign Policy During Ataturk's Era*, http://www.mfa.gov.tr/turkish-foreign-policy-during-ataturks-era.en.mfaera.en.mfa [dostęp: 25.04.2015].

Rise of the Turkish Air Force, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Firsts_in_the_100th_Anniversary/Rise_of_the_Turkish_Air_Force [dostęp: 22.04.2016].

Snyder J.L., *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, s. 4–8, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf [dostęp: 7.04.2015].

Tashan S., Atatürk's Foreign Policy, http://www.foreignpolicy.org.tr/documents/stashan_091101.htm [dostęp: 23.03.2015].

The Evolution of Turkish Foreign Policy in the Middle East, http://www.isn.ethz.ch/Digital Library/Publications/Detail/?lang=en&id=150697 [dostęp: 22.05.2015].

Treaty of Peace with Turkey signed at Lausanne, Section 1, Articel 2, http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne [dostęp: 19.05.2015].

Turkish Naval Forces, *The Turkish War Of Independence Era (1919–1922)*, http://www.dzkk.tsk.tr/icerik.php?dil=0&icerik_id=11 [dostęp: 22.03.2015].

Turkey – the Economy, http://www.mongabay.com/reference/country_studies/turkey/ECONOMY.html [dostęp: 22.01.2015].

Turkish Air Force, http://www.hvkk.tsk.tr/EN/IcerikDetay.aspx?ID=21 [dostęp: 16.03.2015].

Turkish Aircraft, http://www.turkeyswar.com/aviation/aircraft.html [dostęp: 17.03.2015].

Turkish Air Force – Our History – 1923–1944, https://www.hvkk.tsk.tr/en-us/Turkish_Air_Force/Our_History/_1923-1944 [dostęp: 3.04.2016].

Turkish Air Force, 1923–1944, http://www.hvkk.tsk.tr/EN/IcerikDetay.aspx?ID=22 [dostęp: 20.03.2015]. *Turkish Land Forces History*, http://www.kkk.tsk.tr/en/KKKHakkinda/KKKtarihce.aspx [dostęp: 21.03.2015].

Understanding of Ataturks Foreign Policy, http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-49/understanding-of-ataturks-foreign-policy-peace-athttp://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-49/understanding-of-ataturks-foreign-policy-peace-at-home-peace-in-the-world-and-accession-of-hatay-to-turkeyhome-peace-in-the-world-and-accession-of-hatay-to-turkey [dostęp: 25.04.2015].

REDAKCJA
Agnieszka Stęplewska

KOREKTA
Anna Noga-Grochola

SKŁAD I ŁAMANIE
Wojciech Wojewoda

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków
tel. 12-663-23-81, tel./fax 12-663-23-83